

UYGUR SATIŞ MUKAVELESİ BELGELERİNİN ŞEKİLLERİ*

NOBUO YAMADA

Giriş kısmında ifade ettiğim gibi, her bir begenin muhtevasını tam manasıyla anlayabilmek için benzer belgelerle karşılaştırmak gerekir. İfade şekilleri ve terimlerin ışığında yapılacak bir mukayese metnin layıkıyla anlaşılmasından öteye metinlerdeki ifade farklarından istifade ederek tarihî ve sosyal ortamı kavramamıza imkan verecektir. İlk çalışma safhasında stilize olmuş umumî ifadelerin tesbiti, daha sonra yapılacak ifade tarzları arasındaki farkların tanınmasında bir kriter olacaktır. Bu çalışmanın gayesi de Uygur satış mukavelelerinde stilize olmuş tabirleri incelemektir.

Otani seferlerinde toplanan ve bu sınıflandırmaya giren ve bilinen bütün Uygur belgeleri mülkiyet el değiştirmesiyle ilgilidir. Başka memleketlerde bazı koleksiyonlarda esir ticareti ile ilgili bazı belgeler de vardır. Toprak satış belgelerindeki satılık arazinin hudutlarını belirten madde hariç toprak ve esir satış belgeleri birbirine benzer. Bu sebeple, bütün satış mukavelelerinde kalıplaşmış bir şeklin mevcudiyetinden bahsedebiliriz. Takas usulüyle yapılan alış veriş mukaveleleri de bu kalıplaşmış şekle uyar; bu çeşit mukavelelerden sadece arazi değiş tokuşunu söz konusu eden mukaveleler bilinmektedir. İşçi çalıştırma ve evlat edinme mukavelelerindeki bazı tabirler de satış mukavelelerindeki tabirlere benzemektedir. Onun için bu araştırmada yer yer bu mukavelelerden de söz edilecektir.

* Bu makale «Uigur Documents of Sale and Loan Contracts brought by Otani Expeditions. Appendix: The Forms on the Uigur Document of «Sales Contract» başlığı ile *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No 23 (1964), Tokyo - 1967, s. 71-113'de yayımlanan İngilizce aslının s. 87-118'deki «Appendix» bölümü olup, Türkçeye Eminé Gürsoy-Naskali tarafından tercüme edilmiştir.

1. Tarih. [A]
2. Mukavelenin Konusu : Satan, Satın Alan, Satılan Mal, Fiat.
 1. Satan ve Satış Sebebi. [B]
 2. Satın Alan, Satılan Mal ve Fiatı. [C] [D a, b, c, d]
3. Ödemenin Tasdiki. [E]
4. Toprak Hudutları. [F]
5. Yeni Mal Sahibinin Haklarının Açıklanması. [G]
6. Akdin İhlaline Karşı Teminat ve Ceza.
 1. Teminat. [H]
 2. Akdin İhlaline Karşı Ceza.
 2. 1. Akdin İhlal Edilmesi Halinde. [I]
 2. 2. Akdin İhlali Halinde Taraflara Verilecek Ceza. [J a, b]
 2. 3. Resmî Ceza. [K]
 2. 4. Hususî Haller. [L a, b, c]
7. Ek (Şahit, İmza ve Yazan).
 1. Şahidin kaydı. [M]
 2. İmza.
 2. 1. Satanın İmzası. [N a]
 2. 2. Şahit ve Diğer Kimselerin *Nişan*'ı. [N b]
 3. Yazan. [O]
8. Ek Beyan. [P]

Bu araştırmada bahsi geçen belgeler on yedi parçadan ibaret olup aşağıdaki listede kaynaklarıyla birlikte gösterilmiştir. Bu belgeleri makalemin orijinalini yazarken 1960 yılında inceleme fırsatını bulmuştum. O zaman araştırmaya dahil etmiş bulunduğum USp 15'i bu çalışmanın dışında bıraktım, çünkü sonradan anlaşıldığına göre bu belge rehin olan bir arazinin borçlanma vesikasıdır. Berlin koleksiyonlarında ve daha başka yerlerde bulduğum yeni belgeleri de bu araştırmaya katmadım. Bu yeni belgelerin okunması tamamlandığında bu makaleyi yeni baştan gözden geçirmek niyetindeyim.

1. Tarih.

[A] <Hayvan Dönemi Adı *yıl*, <Sıra Sayısı> *ay*, <Esas Sayı -ka: <...> Yıl(1), <...>-ıncı ay, <...>-ıncı gününde».

Yılları hayvan döneminde, ayları sıra sayısı olarak ve günleri de esas sayı ile göstermek *T'u-k'üe* zamanından beri yerleşmiş bir Türk ade-

<i>Kasabkmalan</i>	<i>Derleyen</i>	<i>Bulandaynu Yer Çalıřmalar</i>	<i>İncelenen Belgeler</i>
USp 13 (TM 224)	A. Grünwedel	Turfan	Radloff 1906, 1928 Le Coq 1918 Le Coq 1918 Malov 1951
USp 16 (TM 206; Mainz 693)	A. Grünwedel	Turfan	Radloff 1906, 1928 Le Coq 1918 Le Coq 1918 Malov 1951
USp 56	D. Klementz	Turfan	Radloff 1899, 1928
USp 57	D. Klementz	Turfan	Radloff 1899, 1928
USp 61 (TIID 373)	A. von Le Coq	Turfan	Radloff 1928
USp 107	N. N. Krotkov	Urumçi	Radloff 1928
USp 108	N. N. Krotkov	Urumçi	Radloff 1928
USp 109	N. N. Krotkov	Urumçi	Radloff 1928
USp 110	N. N. Krotkov	Urumçi	Radloff 1928
USp 114	N. N. Krotkov	Urumçi	Radloff 1928
Rams III	G. Mannerheim	Urumçi	Ramstedt 1940
Ma. DUD 2	C. E. Malov	Turfan	Malov 1927
Ma. Pa 2	N.N. Krotkov	Astana	Malov 1951
Feng. 1	Çin-İsveç Heyeti	Kuça	Feng 1954 T'u-lu-fan k'ao-ku-chi
Feng. Bin 2	Çin Heyeti	Turfan	Feng 1958
Ot. Ry 543	Otani Heyeti	Turfan	Haneda 1916 Mori 1960
Ot. Ry 1414 [a.]	Otani Heyeti	Turfan	Yamada 1961 Monumenta Serindica VI Yamada 1961

ti idi. Mamafih, yılın birinci ayı için bu günün arapçasındaki *muḥarram*¹ kelimesi ile aynı kökten gelen *aram/erem* ve yılın on ikinci ayı için ise sanskritçe *śikṣāpada*² kelimesinden gelen *çkṣpt/çaḥṣapat* kelimelerinin kullanılması kabul edilmişti.

Yılı, ayı ve günü ile tarihlendirme metinlerin en başında yer almaktadır. Bu hususta Profesör Caferoğlu, çok az da olsa bazı mukavele belgelerinde hiç tarih bulunmadığına ve bazı belgelerde ise tarihin en sonda belirtildiğine işaret ediyor³. Tarihleri sonda bulunan vesikalara örnek teşkil eden metinler bazı kefalet belgeleridir⁴. Fakat umumu itibariyle satış veya borç mukaveleleri olsun çeşitli diğer senetler olsun tarih metnin başına kayd edilmektedir.

Mukavelelerin muhtevassından da açıkça anlaşılacağı üzere, metinde verilen tarih satış mukavelesinin yazıldığı veya pazarlığın yapıldığı tarihtir; ödeme, bu tarihten başka bir zamanda da yapılabilmektedir, bu hususa ileride döneceğim.

2. Mukavelenin Konusu : Satın, Satın Alan, Satılan Mal, Fiat.

Tarihten sonra mukavelenin mevzuu bahsi gelir, burada satıcının ve alıcının isimleri, satılacak mal, ödemenin ne türden yapılacağı ve fiat belirtilir.

2.1. Satın ve Satış Sebebi.

[B] *maḥa*, <Satının Adı> *-ka*, *yuvāḡlaklıḡ* <Mal> *kergeḡ bolup* :
«bana, <...> -a, kullanmak üzere <...> lazım olup»

Bu ifade kalıbı içerisinde satıcının adı ve sonra da satış sebebi belirtilmektedir. Şunu da kaydetmek gerekir ki satıcı her zaman bir tek şahıs olmayıp birden fazla da olabilmektedir: USp 16, 107, 108; Rams III'de satın taraf iki şahıstır, USp 57'de üç, üçten fazla satıcının belirtildiği tek

1 RdWb I 8, 263.

2 Bu kelimenin *çḡṣpat* ve *çkṣpat*'tan türemiş şekilleri arasında *çḡṣapat*, *çaḥṣapat*, *çaḥṣapat* ve *çakṣapat* şekilleri vardır. vGAG s. 306'ya göre bu kelime Mani alfabe-siyle yazılmış Soğt belgelerinde *çḡṣapad* olarak geçmektedir. Krş. RdWb I 8.

3 Ahmet Caferoğlu, «Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları» *Türkiyat Mecmuası* IV, İstanbul 1934. Bu yazısında Caferoğlu USp 51 belgesini tarihi olmayan bir belge olarak örnek göstermektedir, bu herhalde bir basım hatasıdır, kastedilen belge USp 50 olmalıdır. Bir hizmet mukavelesi belgesi olan USp 51'in tarihi metnin başında verilmiştir. USp 50'de ise tarih belirtilmemiştir. USp'de tarihsiz görünen bütün belgeler birer fragmandır, tarihin belirtildiği kısım kesiktir.

4 USp 40 ve USp 41 eş muhtevalı kopyelerdir.

örnek ise Ma. Pa. 2'dir. Satıcının birden fazla olduğu hallerde yukarıdaki formülde geçen *maņa* yerine bazan *biziņge*⁵ kullanılmış, iki satıcı varsa bunların isimlerinden hemen sonra *ikegü* «iki» veya *biz ikegü* «biz ikimiz» kelimeleri eklenmiş, ikiden fazla satıcı varsa *olar* «onlar» kelimesi eklenmiş. Bu son halde, sadece iki satıcının adı belirtilmiş diğer şahısların adı anılmayıp *başlap onluklar* «öncülüğünü yaptığı on kişilik bir grup» ibaresi ile satıcılara atıf yapılmıştır. Aynı belgenin devamında da satışı yapan taraf bu şekilde isimlendirilmiştir. Mukavelelerin sonuna satan şahsın mührü basılmaktadır. Satan taraf birden fazla ise müşterek mesuliyetin ifadesi olarak yine bir tek damga kullanılmıştır.

kergel bolup «lazım olup» ibaresi bütün satış ve borç mukavelelerinde görülür⁶. Gerekli veya lazım olan mal, örneklerin çoğunluğunda ya *böz* «pamuklu kumaş» veya *kümiş* «gümüş»tür; gerekli olan mal için bir yerde *karçlıg* «masraf», bir yerde de *tavar* «mal» ve üç örnekte de (USp 15; Feng. Bin 2) Çin kağıt parası *çau* (<*ch'ao*) denilmiştir. Kısacası, gereken mal, satılan mala eşit değerinde ve nakit yerine geçebilecek bir maldır.

karçlıg ve *tavar* yukarıdaki açıklamaya uymamaktadır. Radloff tarafından gözömlenen *karçlıg* (USp 16) çok az rastlanan bir kelimedir ve halihazırda Radloff'un transkripsiyonunu ve «masraf(lar)» yorumunu kabul etmekten başka çare yoktur⁷. Bu örneğin metninde, böyle bir belgede bu kelimedenden önce gelmesi beklenen «kullanmak üzere» manasına gelen kelime mevcut değildir. *tavar* kelimesine gelince, *tavar* çeşitli yerlerde görülür. Bu kelimenin manası çeşitli şekillerde yorumlandığı için bu kelime üzerinde durmak istiyorum.

Usp s. 8 ve 48'de Radloff bu kelimeyi *tajar* olarak translitere etmiş fakat manasını teşhis etmemiştir. Radloff, bu transliterasyonu sonradan

5 *maņa* ve *biziņge* birinci şahıs teklik ve çokluğun datif halidir, fakat bazı örneklerde birden fazla sayıda bulunan satan kişilere *maņa* ile atıf yapılmıştır. (USp 19, 108'de iki satıcı; USp 57'de üç satıcı). Dil açısından açıklamayı bir yana bırakacak olursak, *maņa* kelimesinin kullanılmış olması bu çeşit belgelerde ifade şekillerinin standartlaşmış olmasına işaretir. Ramstedt, Ram III'deki ilgili kısmı şöyle okumuş ve tefsir etmiştir: *biz jeng-ke m(a)usi edgü bir oğul-ka biz ikegü-ke* «biz, Jeng'e ve Mausi-Edgü, tek oğul'a biz ikimize...» Halbuki, fotoğraftan okuyabildiğim kadarıyla metin şöyle okunmalıdır: *biz-iņg-ke Mausi edgü beg oğul...* Metin böyle okunduğu takdirde bu belge de standart şekle uymaktadır.

6 Bir evlat edinme belgesi olan Ma Ol 1'deki «boğuz yetiştirmek için» (*boğuz*, bir çeşit hayvan yemi) ibaresi hariç bu ibare bu çeşit bütün dokümanlarda görülür.

7 «Ausgabe» (USp s. 22). Malov, bu kelimeye «masraf» karşılığını teklif etmiş ve arapça menşeli olması ihtimali üzerinde durmuştur (USp s. 279).

tavar olarak düzeltilmiş, manasını da «belirli bir mal (eine bestimmte Ware)» olarak göstermiştir (USp s. 78). Malov, Radloff'un tefsirini «Çin kumaşı (*Kitayskaya materiya*)» diye düzeltilmiş fakat bu tesbite herhangi bir kaynak göstermemiştir (USp s. 293). Daha sonra Malov, bu tesbit üzerinde şüpheye düşmüştür⁸. Kelimenin bilinen en eski kullanıma yeri M.S. 8. asırdan kalma Şine-usu yazıtıdır, kelimenin manası bu yazıtta ehil hayvanları kasden «mal» manasıdır⁹. Bugün bile Türk kavimlerinde bu kelime «mal, mülk», «sürü, davar» ve «iyi cins ipek» gibi manalara gelecek şekilde kullanılır¹⁰. Kelimenin çeşitli manalarının bulunması, kelimenin semantik yorumunda fikir birliğine varılmasını güçleştirmektedir. Bu çeşit belgelerde kelimenin her zaman aynı manayı karşılamamış olacağını da kabul etmemiz gerekir. Böylece, *tavar*'ın bedeli bazı hallerde *böz* «pamuklu kumaş» veya *kümiş* «gümüş» olarak belirtilmiş, *tavar*'ın miktarı ise yarım *tavar* vs. olarak gösterilmiştir¹¹. Daha önceki metinlerde *tavar* kelimesi muayyen bir malı gösterir, muhtemelen iyi cins bir Çin kumaşını. Aslında, kelimenin bu şekilde kullanımına, dillerinde Orta Uygurlardan bir çok kelime bulunan Kansu Uygurları (Sarı Uygurlar) arasında rastlanır¹². Bunun aksine, bir çok eşyanın sayılıp sıralandığı bir arazi taksimine ait belgede: «Bu muhtelif çeşit *tavar* üç oğul arasında taksim edilecek.» denildiği zaman *tavar*'ın muayyen bir tek malı karşılamadığı aşıkardır¹³. Şayet bu kelime satılan malı veya ödeme vasıtasını belirtmek üzere kullanılmayıp satış sebebini açıklarken kullanılıyorsa o zaman mücerret manada ve *kaçarlıg* gibi «mülk,

8 Ma. Pa. s. 274 : *tavar*. Malov, bu kelimenin çeşitli kullanışlarına örnekler vermiş ve «arazi mülk» ve «iyi evsafa kumaş» şeklinde manalandırmıştır. Fakat bu kelimenin belgelerdeki örneklerini vermemiştir. Etimolojisinin de hala şüpheli olduğuna işaret etmiştir.

9 Kitabenin güney cephesinde beşinci satırda şöyle bir ibare vardır: «Türgeş Karluk'u *tavar*'ından mahrum etmiştir». Buradaki *tavar* kelimesini Ramstedt, «Eigentum» olarak tercüme etmiştir (G. J. Ramstedt, «Zwei uigurische Runeninschriften», *Jour. de la Soc. Finno-Ougrienne*. XXX. 3. 1913), Malov ise aynı kelimeyi «mal, mülk, arazi» olarak tercüme etmiştir. (S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyürkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova, Leningrad 1959, s. 42, 102), Orkun ise kelimeyi *davar* okuyup «davar» olarak açıklamaktadır (H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları* I, İstanbul 1936, s. 276).

10 RdWb III 966, 985.

11 USp 8, 32.

12 S. E. Malov, *Yazık jeltih uygurov*, Alma-ata 1956, s. 109.

13 Bir evlat edinme belgesi olan Ma. 01 l'in başlangıç kısmı yeniden yazılmıştır, birinci nüshadaki «*tavar* gerektiğinden» ibaresindeki *tavar* kelimesinin yerine ikinci nüshada *kümiş* kelimesi geçmektedir. Bu örnekte de *tavar* kelimesi soyut anlamda telâkki edilmiş olmalı.

mal» anlamında tefsir edilmelidir. Bu da gösterir ki metnin bu kısmında belirtilen mal *böz* gibi her zaman geçer akçe değildir; buna binaen metnin bu kısmının satışa karşılık ödenecek malla ilgili olmayıp satış sebebini belirten bir fasıl olduğunu söyleyebiliriz.

Radloff *yunğlaqlıg* tabirine pek çok yerde almanca «vollwertig» karşılığını verir¹⁴; fakat *çau* kelimesi ile birlikte olduğu zaman «münzwertig habende, geldwertig habende, geldwertig» diye tercüme eder. Aynı şekilde Malov kelimenin bilinen manası yani «hareket etmek» manasının yanı sıra «tedavüle sokulabilir» manasını da verir¹⁵. Malov gibi Fêng Chia-sheng de kelimenin manasını «carî» olarak belirtir¹⁶. Mamafih, *tawar* gibi bir kelime ile de kullanıldığına bakılırsa A. von Gabain'in¹⁷ de dediği gibi kelime «kullanmak (gebrauchen)» manasına gelen Çince *yung* kelimesinden türetilmiştir. Kelimenin bu manadaki kullanışı sadece satış mukavelesi belgelerinde görülür, borçlanma mukavelesi belgelerinde kelimeye hiç rastlanmaz, borç mukavelesi belgelerinde borçlanma sebebini belirten bir ibare bulunsa hatta borçlanılan şeye *böz* veya *kümiş* diye işaret edilse bile *yunğlaqlıg* tabiri geçmez. Diğer taraftan satış mukavelesi belgeleri söz konusu olduğunda *yunğlaqlıg* yerine *karçlıg* kelimesinin geçtiği bir tek istisnaî belge vardır, USp 16. Bu tabirin kullanıldığı üç hizmet mukavelesi belgesini (USp 14, 15; Ma 01 1) ve bir de çocuk evlat edinmeye ait bir belgeyi (Ma. 01 2) de — ki bu belgeler de bir çeşit satış mukavelesi belgesi olarak telakki edilebilir — listeye ekliyebiliriz. Böylece, bu formülleşmiş tabirin satış mukavelesi belgelerine has olduğu katıyetle söylenebilir.

2.2 Satın Alan, Satılan Mal ve Fiatı.

Yukarıda açıklanan kısımdan hemen sonra satılan mal, vasatı ödeme, fiat ve satın alanın adını belirten kısım yer alır. Umumiyetle iki tip formülden söz edebiliriz, [C] ve [D] tipi formül.

2.2.1. [C] <Satılan Mal> *-ni/-ig* <Satın Alan> *-ka toğuru tomlıdu satdım. satıg* <Vasatı Ödeme> *-sin* inçe sözleştimiz, <Fiat> *-ka kesigtimiz*: «<...> *-i/-si* <...> *-a* gerçekten sattım. Satışın <...> *-sini* şöyle görüştük ve <...> *-a* karar verdik.»

14 Radloff, önce bu kelimeyi manalandıramamış ve karışlıksız bırakmıştır (USp 13, 14). Daha sonra, kelime *böz* veya *kümiş* kelimeleriyle birlikte kullanıldığında «vollwertig» anlamına gelmelidir diye düşünmüştür.

15 USp s. 276; Ma. Pa s. 389.

16 Feng s. 122; Feng Bin s. 112.

17 W. Bang ve A. von Gabain *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte*. Berlin, 1931, s. 58; vGAG, s. 357.

[D] tipi ile mukayese edersek [C] tipinin çok daha açık ve seçik olduğunu görürüz. *sözleştirmiş* (*sözle-ş-* «görüşmek, istişare etmek») yerine USp 110'da *tiştirmiş* (*ti-ş-* «karşılıklı konuşmak, istişare etmek») kelimesi kullanılmıştır, ve *kesiştirmiş* (*kes-* «kesmek, parçalamak» *-iş-*) yerine de OtRy 1414 a'da *üsüştürmüş* (*üs-/üz-* «parçalamak» *-üş-*) kelimesinin kullanıldığını görüyoruz¹⁸. Bu çeşit bir formüle bir hizmet mukavelesi belgesinde de rastlıyoruz (Ma. 01 1), bu belgede: «mukavele bedelini şöyle görüştük. ... on *stir* gümüşe işe alınmıştır.»

2.2.2. [D] tipi formüllerde bir tek cümle vardır; satın alanın adı, satılan mal, vasatı ödeme ve fiat belirtildikten sonra «gerçekten sattım (*toğuru tomıdu satdım*)» ibaresi yer alır. [D] tipi formüller alt guruplara şu şekilde ayrılabilir:

- [Da] <Satılan Mal> *-ni/-ig* <Satın Alan> *-ka* <Vasatı Ödeme> ...: «<...> -i <...> -a gerçekten sattım»
- [Db] <Satılan Mal> *-ni/-ig* <Satın Alan> *-tin* <Vasatı Ödeme> *alıp* ...: «<...> -i <...> dan alıp gerçekten sattım»
- [Dc] <Satılan Mal> *-ni/-ig* <Vasatı Ödeme> *-ka* <Satın Alan> *-ka* ...: «<...> -i <...> -a, <...> -a gerçekten sattım»
- [Dd] <Satın Alan> *-tin* <Vasatı Ödeme> *alıp* <Satılan Mal> *-ni/ig* ...: «<...> -dan <...> alıp <...> -i gerçekten sattım»

Bu dört şekle ilaveten ve pek nadiren bu şekillerin karışımından meydana gelen şekillere de rastlanabilir. Tesbit edilen diğer şekiller şunlardır: <Satın alan> -dan <Vasatı Ödeme> -ye alıp <Satılan Mal> -ı <Satın Alan> -a gerçekten sattım» (USp 13); <Satın Alan> -dan <Fiat> alıp <Satılan Mal> -ı <Satın Alan> -a <Fiat> -a gerçekten sattım» (Ma. DUD 2). Bilhassa hizmet mukavelelerinde ve çocuk evlat edinme belgelerinde [Da] tipi bir formül kullanıldığı görülür: <İlgili Şahıs> -ı evlatlık olarak/işçi olarak <Evlat Edinen Aile/İşveren> -e <Mukavele Bedeli> -ne verdim (Ma. 01 1; USp 51).

Formülün tipi ister [C] tipi olsun ister [D] tipi olsun *toğuru tomıdu satdım* ibaresi gereklidir. *satdım* (*sat-* «satmak») fiilinin faili, bir önceki maddede adı geçen satıcıdır, bu da gösterir ki mukavele tamamen satıcının deruhde ettiği bir işlemdir. *toğuru* ~ *toğru* ~ *toğrı* kelimesi, bugünkü türk lehçelerindeki *doğru* «düz, doğru, gerçek» kelime-

18 Krş. birinci kısım, 1. 10.

sidir¹⁹; *tomıdu* kelimesini tam olarak açıklayamamakla beraber *toğuru* kelimesine eş anlamlı bir kelime olduğunu düşünebiliriz; *toğuru* ve *tomıdu*, *sat-* fiiline tamlayıcıdır. Bu ibare satış mukavelesi belgelerine has bir tabirdir, bu tabire sadece bir belgede rastlamıyoruz (USp 16), zaten bu belgenin istisnai şekli *karçlıg* gibi ender bir kelimenin kullanılmış olmasından da aşıkardır²⁰.

Satılan malın kime ait olduğu büyük bir dikkatle ifade edilmiştir. Mevzu bahis olan mal pek tabii olarak adı önceden belirtilmiş olan satıcıya aittir, fakat satılan mal belirtilirken buna sadece *-ım/-um* iyelik birinci teklik şahıs ekini eklemekle iktifa edilmemiş, pek çok yerde *öz* «öz, kendi» (USp 109), *meniñg* «benim» (Ma. DUD 2) ve *mañga sanlıg* «bana ait olan» (USp 15) kelimeleriyle aitlik durumu kuvvetlendirilmiştir. Köle satışını ilgilendiren bir belgede ise *kişi-tin ulam satıp almaş* «bir başka kimseden önceden (temelli olmak üzere?) satın almış (olduğum)» ibaresi yer almaktadır.

Müşterek mülkiyet meselesi üzerinde durmak gerekir. Köle satışını ilgilendiren belgelerde de müşterek mülkiyet meselesinin söz konusu olması kuvvetle muhtemeldir ancak elimizdeki belgede müşterek mülkiyetle ilgili bir kayıt yoktur. Toprak satış mukavelelerinde ise bu husus dikkati çekmekte ve şu örneklerle rastlanmaktadır :

1. *Sura birle ülüşlüg mañga teger...*: «Sura ile paylaşılan bana düşer» (USp 13)²¹.
2. *aka ini-ler bile...ülüşlüg borluk-ta mañga teger...*: «kardeşler ile paylaşılan bahçe (-den bir kısmı) bana düşer» (Ot. Ry 543)
3. *küdegim Tapmaş-ka ülüş-te tegmiş...*: «damadım Tapmış'a paylaşmada düşmüş» (Feng 1)
4. *içim Kançug bile tüz ülüşlüg...*: «ağabeyim Kançug ile birlikte paylaşılan» (Ot. Ry 1414[a])

Yukarıda da belirttiğim gibi birden fazla satıcı satış işlemine girebilir ve mukavelede satan tarafın birden fazla olduğu zikredilir. Fa-

19 RdWb III 1708. *toğru* şekli Kuman lehçesinde hala yaşamaktadır.

20 USp 16 (st. 4-6) : *Kutlug atlıg katın kişini satıp, Kutlug temür-tin yüz eliğ katın böz altımız* «Kutlug adındaki kadını satıp, Kutlug Temir'den 150 (parça) kalın pamuklu kumaş aldık».

21 Burada *Sura* diye okunan isim ve daha sonra st. 9'daki *Suri* aynı şahsın ismidir.

kat mukaveleyi sadece bir şahsın deruhte ettiğini tesbit ediyoruz. Müsterek mülkiyetin satış meselesi başlı başına incelenmesi gereken bir husustur, bu konu üzerinde sadece yukarıdaki örneklere istinaden bir kaç söz söylemek istiyorum.

Müsterek mülkiyet ifade eden bütün ibarelerde *ülüş* kelimesi kullanılmıştır. *ülüş* kelimesi ile *ülüg* kelimesi arasında bir bağlantı olduğu düşünülebilir. *ülüg* kelimesi yazıtlarda iki manaya kullanılmıştır: «iyi şans, iyi talih» ve «bölüm»²²; kelime bugünkü türk lehçelerinde de *ülüş* ve *üleş* şekilleriyle kullanılmakta ve «bölüm, kısım, pay» veya kitap söz konusu olduğunda «cilt fasıl, bölüm» manalarına gelmektedir²³. Araştırmacılar arasında kelimenin manası üzerinde bir fikir ayrılığı yoktur fakat kelimenin bu çeşit mukavelelerde ifade ettiği hukukî durumu tesbit etmek güç olmakla beraber son derece önemlidir. Caferoğlu, kelimeyi hukukî bir terim olarak ele almakta fakat herhangi bir açıklamaya girişmeden *hisse* «hisse» karşılığını vermektedir²⁴.

1. örnek, Sada adındaki bir şahsın satışa çıkardığı bahçenin satış mukavelesi belgesinden alınmıştır. Sada, Suria adındaki bir şahısla ortaklaşa sahip olduğu bahçenin kendine düşen payını satışa çıkarmıştır; mukavelenin daha sonraki bir bölümünde satılan arazinin hudutları belirtilirken arazinin kuzeyinde «Suria'nın hissesine düşen bahçe (*Suria-ka tegmiş borluğ*)» yer alır denilmektedir. Burada geçen *teg-* kelimesi «üzanmak, ulaşmak; almak, tutmak» manalarına gelmektedir ve umumiyetle *ülüş* kelimesinin de bulunduğu bir ibare içinde kullanılmaktadır. Borç mukavelelerinde de geçen bu kelimenin kullanımına göz atmakta yarar vardır: mesela, USp 29'da müsterek mülkiyet olan bir arazi için: «ödeme şartlarına uymadığım takdirde, bana ait olan hisse payı yerim (*mañga teker bölük ülüşlüğ yirim*) verilecektir» denilmektedir.

2. örnek muhteva bakımından 1. örneğe benzemekle beraber başı sonu eksik ve pek çok yerinden parçalanmış olduğu için mukavelenin ayrıntıları seçilememektedir²⁵.

22 *kutım bar için, ülüğim bar için* «o mutluluk benimle olsun, o talih benimle olsun» (Kül Tegin Kitabesi 29) (Ma. Pa. s. 31).

eki ülügi atlığ erti, bir ülügi yadağ erti «iki bölümü at üstünde idi, bir bölümü yaya idi» (Tonyukuk Kitabesi 4) (aynı. s. 61).

23 RdWb I 1847, 1853.

24 Caferoğlu, aynı 1934, s. 34, Hukukî İstilahlar XXXII.

25 Bk. tablo 4.

Maalesef 3. örnekte de zikredilen ibareden sonra gelen kısım eksiktir. Satan kişinin akrabalarının mukaveleye karşı çıkmıyacakları belirtilirken sadece Turmuş Tigin'in yani satan kişinin akrabaları söz konusu edilmemiş fakat damadı Tapmış'ın kardeşlerinin de satışa bir mahsur görmedikleri kaydedilmiştir. Bu veri üzerine bir tahmin yürütecek olursak herhalde satan kişi bir zamanlar Tapmış'a kendi hissesi olarak verdiği toprağı geri vermesini istemiş ve bu toprağı satışa çıkarmıştır.

4. örnekteki *tüz* kelimesinin aslı manası «aynı hizada»dır, bu manaya daha sonra «eşit, aynı» manaları eklenmiştir²⁶. *tüz* ve *teñg* «eşit» (çince *tēng* kelimesinden) metinlerde *ülüş* kelimesi ile bir ibarede kullanıldığına göre bu iki kelimenin bu çeşit metinlerde eş manaya kullanıldığını ve eşitlik yerine ortaklık ifade ettiğini söyleyebiliriz. 1. ve 3. örneklerin alındığı metinlerde satış ortamının şartları vazıh değildir. Görünürdeki manaya bakılacak olursa, satan kişinin ağabeyi ile ortaklaşa sahip olduğu toprak, mesuliyeti satan kişiye ait olmak üzere satışa çıkarılmıştır. Benzeri bir durum, bir çiftlik arazisinin ödünç alınmasını söz konusu eden USp 11 mukavele belgesinde mevcuttur: Temür Buka, Kayımtu'dan Kayımtu ile İlçi'nin ortaklaşa sahip oldukları (*birle-ki teñg ülüşlüg*) araziye ödünç almıştır. Bu mukavelede sadece Temür Buka ve Kayımtu'nun adları ilgili taraflar olarak kayda geçmiştir. İlçi'den ise mukavelede önemi olmayan bir kişi gibi bahsedilmiştir. Elbette, mukaveleler arasında karşılaştırma yaparken satış ile ödünç almanın ve mülkiyet ile kullanmanın aynı kıstaslara girmediğini de unutmamak gerekir.

Her halikarda müşterek mülkiyeti ilgilendiren mukavelelerde anlaşmazlık ihtimali daha büyüktür ve yukarıda gördüğümüz gibi kayıtlara geçmesi gereken bir durum arzeder. 3. örnekte, satılan arazinin «ortaklık belgesi ile (*ülüş bitigi birle*) satıldığı söylenmektedir. Belki bu çeşit belgeler de vardı.

Söz konusu satılan mal toprak ise mukavelede bundan *yir* «yer, toprak, arazi» diye bahsedilmektedir. Örneklerin çoğunda bu arazi *borluk* «bağ, meyva bahçesi, bahçe»dir. Örneklerin bazılarında ise bu arazi *engiz yir* «biçilmiş tarla», *qavlatıg* «sebze bahçesi» veya *öleñg* «bataklık» diye tarif edilir. Bu arazi çeşitlerinin mahiyetleri üzerinde durulması gerekir fakat biz bu hususa burada değinmiyeceğiz.

26 vGAG s. 346.

27 vGAG s. 340.

28 ...*birle-ki teñg ülüş-lüg*... (USp 11) (çiftlik arazisi borç mukavelesi).
...*birle teñgün ülüş* (USp 98) (çocuk evlat edinme mukavelesi).

Bu çeşit mukavelelerde arazinin mahalli, *-tağa/-teki*, *-ta/-te* «-daki/-deki, -da/-de» ve *üze* «yanındaki, üzerindeki» ek ve son çekim edatlarıyla belirlenmekte ve umumiyetle de sulama kanallarına nisbetle mahal tesbiti yapılmaktadır, mesela: *ögen üze swaqlıg* (*ögen* «su kanalı»)²⁹. Bazı hallerde arazinin büyüklüğü de belirtilmiştir, arazinin büyüklüğü umumiyetle *şik* veya *küri*³⁰ gibi ölçü birimleriyle ve bazen de «altı kişinin çalışmasına münasip (*altı er kömer...*) (USp 13) gibi bir açıklamayla tarif edilmiştir³¹.

Köle alış verişi üzerinde de bir kaç söz söylemek gerekir. Köle alış verişi mukavelelerinde kölelerin adları her zaman kayıtlara geçirilmiştir. Kölelerin cinsiyetleri umumiyetle malumdur çünkü, bilindiği gibi erkek köleler için *kul* ve kadın köleler için de *küñg* tabiri kullanılmıştır. Köleler için umumi bir tabir olan *karabaş* «karabaş» tabiri kullanıldığı zaman bile kölenin cinsiyeti, *karabaş* kelimesinin önüne bir sıfat getirerek açıklanmıştır, mesela: *kız karabaş* (USp 110) ve *evçi karabaş* (USp 114) tamlamalarının kadın köleler için kullanıldığı aşikardır (*kız*, «kız evlat» anlamı sebebiyle kız hizmetkâr anlamına gelir, *evçi* kelimesinde ise *ev* «ev» kelimesine meşguliyet, meslek ifade eden *-çi* eki getirilerek «evde çalışan işçi, kadın» anlamı vardır³²; *er karabaş* «erkek köle» (USp 61) ve *temürçi karabaş* «demirci köle»³³ tamlamaları da şüphesiz erkek köleleri kastedmektedir. *karabaş* tabirinin sıfatsız kullanıldığı örnekler de vardır. Bunlardan birinde (Feng. Bin) bahsi geçen kölenin erkek olduğu açıktır. Bazı belgelerde kölenin yaşı da belirtilmiştir, mesela USp 110'daki köle on iki yaşında bir kızdır. Bazı belgelerde kölenin ırkı da belirtilmiştir, mesela Feng. Bin'de bahsi geçen köle Hitaylıdır.

Bazı diğer belgelerde kölelerden bahsederken *oğul* «oğul, çocuk» ve *katun kişi* «kadın»³⁴ tabirleri kullanılmıştır. Feng Chia-shêng'in neşrettiği (Feng. Bin 1-4; Feng 1960) beş ayrı vesikadan oluşan ve belirli bir köleyi söz konusu eden belgede bu köleden 3. vesikada *oğul* diye bahsedildiği gibi 2. vesikada *karabaş* ve 4. vesikada da *kul* diye bahsedilmiştir. Kaçak bir köleyi söz konusu eden USp 116'da bu köleye hem *kul* hem de

29 USp 109 bir istisnadır çünkü toprağın mahalli belirtilmemiştir.

30 Krs. birinci kısım 2.5., 2.6. ve D. Tişonov, «Nalogi i nalogovie termini v uygurskom gosudarstve», *Uçenie Zapiski Instituta Vostokovedeniya*, XVI, 1958, s. 68.

31 Benzeri bir ıstılah bir taahhüt transferi mukavelesinde görülmür (USp 32): *üç er kömer borluk* «üç kişinin çalışmasına uygun bahçe».

32 HIIY'de *evçi* için *fu* «karı, hanım, kadın», *katun kişi* için *fu jën* «karı, kadın».

33 Bir erkek ve kadın kölenin evlenme müsadesine taalluk eden USp 73'te bu kölelere *temürçi karabaş* ve *evçi karabaş* denilmekte ve aynı belgenin diğer kısımlarında yine aynı şahıslara *kul* ve *küñg* diye atıf yapılmaktadır.

oğul denilmektedir. Hizmet mukavelelerinden tefrik ettiğimiz satış mukaveleleri arasında bulunan USp 16'da *katun kişi* tabiri geçmektedir. USp 16'nın bir satış mukavelesi olduğunu destekleyen bir başka hususa da dikkati çekmek isterim: «USp 16'da köleye ödenen bedel 150 *böz*'dür; bu bedel, diğer belgelerde kadın köleler için belirtilen bedelden çok yüksektir: Ma. DUD 2'de 62 *böz*, USp 110'da 80 *böz* ve USp 56'da 110 *böz*.

Satın alan kişinin adı ilk defa mukavelenin bu bölümünde belirtilir. Satan taraf için olduğu gibi satın alan taraf için de birden fazla alıcının söz konusu olduğu düşünülebilir fakat satış mukavelesi belgelerinde böyle bir durumla karşılaşmıyoruz. Sadece toprak takasını ilgilendiren bir mukavele belgesinde (USp 30) takas talebinin iki kişiye yapıldığını görüyoruz. Satın alan taraf umumiyetle satan tarafın komşusudur. Özmüş Toğrul ile Tügel'in satan taraf olduğu üç belgeden (USp 107, 108, 109) ikisindeki (108, 109) alıcı aynı şahıstır ve bu şahsın 109 numaralı belgede satılan toprağın doğu cephesine bitişik mülkü vardır. Yine, Rams III'deki alıcının, satılan toprağın güneyinde arazisi vardır. Aynı şekilde Ma. Pa 2'de satılan toprağın batısındaki arazi alıcındır. Bu durum şuf'a hakkıyla da bağlantılı olabilir.

[B] maddesinde açıklanan vasatı ödeme burada fiat konusuyla birlikte tekrar ele alınır. Geçer akçe olan *külmüş* ve *çav*'ın miktarları *yastuk*, *setir* veya *bakır* birimleriyle³⁴ ifade edilir fakat esasen *bağ* «deste, yumak»³⁵ terimiyle belirtilen pamuklu kumaşın miktarını belirtmek için belirli bir yorum yoktur. Bu ölçü birimleri üzerinde derin araştırma gerekir; biz burada bu konuya değinmiyeceğiz.

3. Ödemenin Tasdiki.

Tarih ve satışla ilgili esas maddeler belirtildikten sonra ödemenin vuku bulduğunu tasdik eden bir madde yer alır. Bu maddenin formülü şudur :

[E] *bu* <Mal> *satığı* <Fiat> *-ni/-ig*, *bitig kılmaş küm üze*, *men* <Satın Alan> *tükel (sanap) birtim*, *men* <Satan> *yme tü-*

34 Ölçü birimleri hakkında şu çalışma vardır: N. Maeda, (The units of money in Yüan eras), *Shakai-Keizaişigaku*, XIV, 4, -944. s. 1-22. Aynı zamanda krs. USp 79, 88, 90; Rams s. 12; Feng s. 122; H. Herrfahrdt, «Das Formular der uigurischen Schuldunkunden». *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*. XLVIII. 1934. p. 97, Anm. 2).

35 *bağ* kelimesinin kullanıldığı belgelerden USp 29 (*böz*; borç mukavelesi), USp 91, 13 ve Ma. DUD 2 gösterilebilir.

kel (sanap) altım. «Bu <...> satışı <Fiat>ını, mukavele-
nin yapıldığı gün, ben <...> (sayarak) hepsini ödedim. Ben
<...> de (sayarak) hepsini aldım.»

sanap kelimesinin belirtilmediği ve satan ile satın alanın isimlerinin de değişik bir sıra takip ettiği görülebilir. Kuvvetlendirme maksadıyla *tükel* kelimesini, bir zarf ibaresi olan *bir egsügsüz* «hiç bir eksiği olmadan» ibaresi takip edebilir; bir örnekte bu ibarenin yerine bir *ıodmatın* «hiç biri zarara uğramamış» (Ma. Pa 2) ibaresi kullanılmıştır. Sadece bir örnekte *sanap* kelimesinden sonra *arılap* kelimesi getirilmiş (Ma. DUD 2) ve Malov bu kelimeyi «saymak»³⁶ olarak manalandırmıştır. *sanap* kelimesinin geçtiği ikinci yerde *sanap* yerine *tartıp* kelimesinin kullanıldığı da vakidir (USp 109; ayrıca bir hizmet mukavelesinde, Ma 01 1). «çekmek» manası dışında *tart-* fiilinin «ağırlığı tartmak» manası da vardır³⁷. *tart-* kelimesi ölçme ve tartma hareketleriyle ilgili olarak kullanılmışsa bu, ilgi çekici bir hususa işaret etmektedir çünkü bahsi geçen her iki mukavelede de ödeme gümüş (*kümüş*) ile yapılmıştır.

Ödemenin tasdiki hep bu standart formülle belirtilmiştir, buna sadece iki istisna vardır. Diğer hususlarıyla sıradan birer belge olan bu iki belgede ödemenin tasdiki formülüne yer verilmemiştir fakat bu eksikliği telafi edecek bir ibare göze çarpmaktadır. USp 57 metninin sonunda (st. 21-23) ilave bir cümle görülmektedir: «Bu mukavele a...nın beyi Adar'ın huzurunda yazılmıştır (*bu bitig a...niñ begi Adar-niñ tegesinte bitidäm*)». Rams III'te [D] maddesine «Sibil Kasar'ın önünde (*Sibil Kasar özkın-te*)» ibaresi eklenmiştir. Bu ibarelere benzer tertipte başka hiç bir mukaveleye rastlanmamıştır. Bu iki örnekte § 7'de olduğu gibi³⁸ mukaveleyi imzalayan şahitlerden başka bir şahidi belirtmek suretiyle ödeme tasdiki formülünden sarfı nazar edilmiştir.

Metinden açıkça anlaşılacağı üzere, «mukavelelerin yapıldığı gün»den kasit, metnin başında belirtilen tarihtir; yani kısaca, ödemenin o tarihte

36 Ma. DUD s. 394.

37 USp 109 (st. 6-7) : *men Ozmiş togrıl yme tükel tartıp altım*. Radloff'un tercümesi şöyledir : «und ich, Ozmisch Togryl, habe es meinerseits vollständig erhalten». USp p. 205'te *tart-* kelimesini «yaklaşmak» diye tercüme etmekte ve böylece *al-* «almak» ile eş manalı telakki etmektedir. Malov bu kelimeye iki mana atfeder : «çekmek» ve «tartmak» (USp p. 294), Ma 01 1 (st. 8)'de «tartmak» manası kabul edilmiştir. Krş. RdWb III 857-860.

38 Üçüncü bir tarafın müdahalesi konusunda Ot. Ry 2734'te buğdayın ölçüldüğü zarfın, şahitler dışında üçüncü bir tarafa ait olduğu söylenmektedir.

yapıldığı söylenmektedir³⁹. Fakat işin esasında, ödenecek miktarın tamamı her zaman o gün ödenmemektedir; bunun en iyi misalini Fêng Chia-shên'in neşrettiği köle satışıyla ilgili iki belgede görmekteyiz (Fêng. Bin). Bir satış mukavelesi olan ikinci belgenin tarihi «ejderha yılının sekizinci ayının yirmi altısı»dır. Mevzu bahis olan fiat «dokuz «*çau yasduk*'u»dur; [E] maddesi de verilmiştir. Fakat bu belgeye hem uygurca hem çince olmak üzere ve bedelin ödenmesini açıklayan ikinci bir belge eklenmiştir (bir numaralı belge). Bu belgeye göre, dokuz *yasduk*'tan sekizi iki parti halinde sekizinci ayın yirmi altısından önce ödenmiştir. Bu ödemelerin hangi ayda yapıldığı belli olmamakla beraber herhangi bir ayın dokuzu ve on birinde yapıldıkları bilinmektedir. Bu durumun tersine, ödenmesi mukavele tarihinden sonra yapılan iki belge de elimizde bulunmaktadır. Köle satışıyla ilgili bu iki belgeye asıl metinden sonra hamış mahiyetinde bir paragraf eklenmiş ve tam ödemenin yapıldığı, tarihiyle belirtilmiştir. Bir belgede (USp 61) ödemenin bir gün sonra yapılacağı, diğer bir belgede (USp 114) ise üç gün sonra yapılacağı tarihler zikredilerek belirtilmiştir. Bir hizmet mukavelesinde (USp 51) de benzeri bir hamış mevcuttur: asıl metindeki tarih kısmı kaybolmuş olmakla beraber, buradaki hamışın de yukarıdaki iki örneğe uyduğunu söyleyebiliriz⁴⁰. (Krg. § 8)

Bu açıklamalardan haliyle şu neticeye varıyoruz: ödeme tarihi mukavelenin yapıldığı tarihtir. Fakat bazı durumlarda mukavelede ödemenin yapıldığı tarih belirtilmiş olsa bile ödemenin tamamlanmadığı da vaki'dir; bu gibi durumlarda ödeme tamamlandığında mukaveleye bu hususla ilgili bir paragrafın eklendiği düşünülebilir ama her halikarda uzatılan mühletin birkaç günü geçmediğini ileri sürebiliriz.

4. Toprak Hudutları.

Köle satışında satılan ile ilgili bütün hususlar [C] veya [D] maddesinde ortaya konmaktadır. Toprak satışına gelince, satışa çıkarılan toprağın hudutları ve diğer gerekli hususlar umumiyetle ayrı bir maddede belirtilmektedir. Bu maddenin umumiyetle [E] maddesinden sonra yer aldığı fakat bazı ender hallerde metnin sonuna doğru belirtildiği görülmektedir. Fêng'in bir numaralı belgesinde bu maddeye hiç yer veril-

³⁹ USp 16 tek istisnai örnektir. Buradaki istilah şöyledir: *satış kılınmış için* «alış verişin yapıldığı gün».

⁴⁰ Radloff, metnin baş tarafındaki kısmın eksik olmasına rağmen metnin başındaki tarihin hamışdaki tarih ile aynı tarih olduğu görüşündedir (USp s. 86, 87). Yukarıda açıkladığım sebepten dolayı bu görüşe katılmıyorum.

memiş olması satışa çıkarılan toprağın toplu bir mülk olmayıp dağınık olmasından ileri gelebilir; bu belgenin tertibi diğer hususlarıyla da tuftaftır.

[F] *bu <Toprak> -niñ sıçısı önggüin yñgaq ... adırar, kündün yñgaq ... adırar, kıldın yñgaq ... adırar, tağdın yñgaq ... adırar:* «Bu toprağın hudutları (na gelince), doğuda ... ayırır, güneyde ... ayırır, batıda ... ayırır, kuzeyde ... ayırır.»

Çince *şşu chih* «dört taraflı»⁴¹ kelimesinden alınan *sıçı* kelimesi, «hudut» manasına kullanılmıştır. Doğu *sıçı* ve batı *sıçı* gibi istilahlara da rastlanmaktadır (USp 13; Ram III), hatta «bu dört *sıçı*'lı toprak» istilahlı bile görülmektedir. Hududun tarifinde yönelin takib ettiği sıra her zaman yukarıda belirtilen sıra değildir⁴²; mesela USp 109'da doğu, güney, kuzey, batı ve Ot. Ry 1414 a'da kuzey, doğu güney batı gibi bir sıralandırma yapılmıştır. Son zikredilen örnekte çok ilgi çekici bir husus da kuzey manasına *örü* «yukarı», güney manasına da *kodı* «aşağı» kelimelerinin kullanılmış olmasıdır⁴³.

«doğuda... ayırır» gibi bir ibarede noktalı işaretle gösterilen boşluğa toprağın hududunu komşu topraklardan ayıracak bir husus yazılmaktadır. Örneklerin pek çoğunda *yol* «yol», *ögen* «kanal» gibi unsurlar belirtilmiş veya komşu toprağın sahibi adıyla zikredilmiştir. Bir örnekte *say* «işe yaramaz toprak, çöl (?)» kelimesi bu maksatla kullanılmıştır (Ram. III). Hudut belirtmek için *yol* kelimesinden istifade edildiğinde umumiyetle kelimenin başına *uluğ* sıfatı getirilmiştir; *uluğ yol* «geniş yol». Bir tek örnekte bu sıfat *ögen* kelimesinden önce getirilmiştir; *uluğ ögen* «geniş dere» (Ma. Pa. 2). Bazı metinlerde *ögen* tabii bir su yatağını kasdetmektedir; bu kelimenin aynı zamanda suni kanal manası da vardır. Çince *ch'ü* kelimesinin karşılığı olan *suw yolı* «su yolu» tamlamasında da suni kanal kasd olunmaktadır. Sulama hakkı veya suya sahip olma meselesiyle ilgili olarak *ögen* kelimesi bazı metinlerde bir kişinin adı ile, «falancanın *ögen'i*» şeklinde geçmektedir (USp 107 ve 109).

41 Krs. F. W. K. Müller, «Uigurische Glossen», *Ostasiatische Zeitschrift*, 1920 (Festschrift für Hirth), p. 324.

42 Hudutların tarifinde takib edilen sıra için krs. M. Mori, «Sıçı and şşü chih = Wada hakase koki tōyōshi rongyō», *Oriental Studies presented to sei Wada, in celebration of his seventieth birthday, 15 November 1960 by his friends and pupils*) Tokyo, 1960, s. 950-970.

43 Krs. birinci kısım, 1. 11.

Hudut tayini ile birlikte toprakla ilgili çeşitli hususlar da zikredilmektedir. USp 107'de satışa çıkarılan toprağın üzerinden bir «araba yolu»nun (*kanlı yol*) geçtiği ve yolun sahibi bulunan kişinin de toprağın kuzey hududuna bitişik arazisi olduğu söylenmektedir. Aynı belgede güney hudutta bulunan *ögen*'in komşulardan birine ait olduğu belirtilmektedir. Aynı satıcıyı ilgilendiren USp 107 ve 108 belgelerinde satışa çıkarılan toprağın vergiden muaf olduğu ve borcu bulunmadığı söylenmektedir⁴⁴. Toprak değiş tokuşu ile ilgili diğer bir örnekte (USp) 30) topraktan bir su yolunun (*su yolu*) geçtiği ayrı bir paragrafla belirtilmiştir. Bütün bu hususların belirtilmesinin sebebi, mülkiyetin devredilmesinden sonra ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları önlemek olduğu düşünülebilir.

5. Yeni mal sahibinin (satın alanın) haklarının açıklanması.

[G] *bu <Mal> üze, miñg yıl tümen küñ-ketegi <Satın Alan> erklig bolzun, taplasar özi tutzun, taplamaslar adın kişi-ke ötkürü satzun: «Bu <...> üzerinde, bin yıl on bin gün <...> hüküm sürecektir! İsterse kendinde tutsun! İstemezse vaz geçip bir başkasına satabilir!»*

Bazı örneklerde bu maddenin başına *bu küñtin maru* (USp 107) veya *bu küñtin miñçe* (Feng 1) gibi bir ibare eklenmiştir, ibareler «bu günden itibaren» manasına gelmektedir. Toprak satışı söz konusu olduğunda madde, «bu dört hudutlu (*bu dört sığılıg*)» veya «bu dört hudut içindeki (*bu dört sıçı içindeki*)»⁴⁵ gibi bir sıfatla başlatılmakta, köle satışı söz konusu ise satılan kölenin ismini zikrederek veya etmeden başlatılmaktadır. «bin yıl on bin gün» ibaresi bazı belgelerde kaydedilmemiştir (USp 61, 114; Ma. Pa 2; Feng 1); bu örneklerde [G] maddesinden önce yer alan maddeler uzunca açıklanmış ve belki de [G] maddesinin mühletle ilgili bu hususuna stilistik sebeplerden dolayı yer verilmemiştir. Diğer taraftan, aynı şahıs tarafından kaleme alınan *Ozmuş Toğrul'a*

44 USp 107'nin bir kısmının eksik olmasına rağmen bu belgenin USp 108 ile muhteva bakımından benzeştiğine eminiz. Söz konusu ibare şöyledir: *bu yir-niñ negü yme irtı birtı yok* «Bu toprakta irt birt yoktur». *İrt* her zaman *birt* kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. Radloff bunu «allerlei Abgabe» diye tercüme eder (USp p. 148, vs.). Aynı zamanda krş. Caferoğlu, aynı, 1934, s. 38. B, İktisadi Terimler VI; Tişonov, aynı, 1958, s. 66, 67.

45 Buna tek istisna USp 107'dir, burada [F] maddesi metnin sonundadır ve sadece «bu toprak (*bu yir*)» ibaresi görülür. Feng 1'de ise satılan toprak ayrıntılı bir şekilde tanıf edilmiştir: «bu meyva bahçesine, araziye, suya, eve, bahçeye... (*bu borlukka yirke suvka evke bağka*)».

ait iki toprak mukavelesinde (USp 107, 108) «bin, on bin yıl» gibi çok değişik bir ibare ile karşılaşırız.

«Satin Alan hüküm sürecektir» ibaresinden sonra gelen kısım bütünüyle kalıplaşmıştır; bu kalıp şekle sadece iki istisna vardır, istisnalardaki farklar bile çok ehemmiyetsizdir: USp 16'da *ötkürü* kelimesi bulunmamakta, Ot. Ry. 1414 a'da ise *tutzun* yerine *tarızun* «ekip biçsin» kelimesi yer almaktadır. Bu madde ile, satın alanın mülkiyet hakkı vesikalalanmış olmaktadır. Bir örnekte (Ma. Pa 2) bu maddenin başına yazılmış olan *bitigdeki* «(bu) yazıdaki» ibaresi bu görüşü kanıtlamaktadır.

6. Akdin İhlaline karşı Teminat ve Ceza.

Bundan önceki maddeler satışın muhtevasını ilgilendiren hususlardır; bundan sonraki maddeler ise ek mahiyetinde olup satan kişinin satın alan kişiye verdiği teminat kabilindedir.

6.1. Akdin İhlaline Karşı Teminat (satan kişinin kendi akrabaları ve diğer kimseler namına verdiği teminat)

[H] *men* <Satan> *-niñ içim inim ... kim kim me bolup, çam çarım kalmazunlar*: «Ben <...> -nın büyük ve küçük kardeşleri, kim olursa olsun, zorluk çıkartmayacaklardır.

Formül, umumiyetle, yukarıda belirtildiği şekildedir. Birden fazla satıcı söz konusu olduğunda *biz* «biz» denilmektedir. Bazen, satan kişi veya kişilerin adı verilmeden sadece *meniñ* «benim» veya *bizniñ* «bizim» kullanılmıştır. Bazı belgelerde bu maddenin başına «bu <Mal> -a (*bu* <...> *-ka*)» (Ma. Pa 2) veya «bu ben <Satıcı> -nın sattığı <Mal> -a (*bu men* <...> *satmış* <...> *ke*)» (Ma. DUD 2) gibi ıstılahlar getirildiği görülmektedir. Bu ibareler satışla ilgili bir hususun açıklanmak üzere olduğuna işaret etmektedir. Ot. Ry 543'te *bu borluk yubug-ta* «bu bahçe alış verişinde» gibi bir ıstılahla karşılaşırız.

Satan kişinin akrabalarının veya diğer kimselerin isimleri duruma göre zikredilmektedir. Akrabalık veya belirli sosyal ilişki terimleri daha yakından incelenmelidir fakat şimdilik biz burada terimlerin bu güne kadar kabul edilen manalarını alacağız.

Akrabalık terimleri arasında şu gibi terimlere rastlanmaktadır : *içi*, *aça* «ağabey»; *ini* «küçük kardeş»; *oğul* «oğul»; *uruğ* «kendi neslinden, torun»; *küdeg* «damat»; *yigen* «yeğen»; *tağay* «dayı»; *toğmaş* «akraba»; *ka-kadaş* «akraba veya evlenme dolayısıyla akraba». Diğer terimler arasında ise şu gibi terimler bulunmaktadır: *onluğ* «onluk, on (adam veya

ev); *yüzlüg* «yüzlük, yüz (adam veya ev); *alımçı* «alıcı», *birimçi* «veren». Bunlardan başka bazı örneklerde *işi* «taraf, takım, topluluk» ve *adan* «diğerleri» gibi kelimeler de geçmektedir. Burada belirtilen terimlerden *içi*, *ağa* «ağabey» ve *ini* «küçük kardeş» her zaman metinlerde zikredilmiştir.

Bu terimlerin sıralanmasından sonra *kim* «kim» veya *kanı/kanı* «ne, nasıl» kelimeleriyle başlayan ve «kim olursa olsun» manasına gelen bir ibare yer almaktadır (*kim kim-me bolup, kim kim-me erser, kim yme, kimkanı,kanı kişi*). Bu ibare ile mukavelede adı geçen ve geçmeyen kişiler söz konusu edilmektedir; bu görüşü kuvvetlendirici bir delile USp 61'de rastlanmaktadır, bu belgede «kim olursa olsun» ıstılahının başına *taçı* «ilaveten» kelimesi eklenmiştir. Böylece [H] maddesi, akraba ve diğer ilişkili kimseler dahil üçüncü şahısların müdahalesi meselesine temas etmektedir; fakat, [I] ve [J] maddelerinde görüleceği gibi önemli olan üçüncü şahıslar akrabalarıdır.

«protesto çekmek, münakaşa yaratmak, zorluk çıkarmak» manasında kullanılan en yaygın ıstılah *çam çarım kıl* ıstılahıdır. *çam* kelimesini Caferoğlu «dava, anlaşmazlık» olarak açıklamıştır⁴⁶. Fakat, kelimenin buradaki manası, hukuki bir müdahale olan «dava» değildir çünkü bu ıstılah yerine *aynt*- «taleb etmek» (USp 107, 108; Ot. Ry 1414 [a]), *iste*, «istemek» (USp 107, 108; Ot. Ry 1414 [a]), *taçlaş*- «karşı çıkmak» (USp 15) ve *çam* kelimesinden türemiş olan *çaml*- fiilleri de kullanılabilir. Ayrıca, ilave bir ibare olarak kullanılan *ayntgah işidkeli yorisalar savları yormazun* «taleb etseler bile sözleri geçerli olmayacaktır» (USp 107) ibaresinde resmî hüviyete sahip üçüncü bir şahsa hiç bir şekilde atıf yoktur. Şimdiki halde *çam* kelimesinin etimolojisi ve manası kesin değildir⁴⁷. Bence kelimenin çince *chien* «hilekar, hain» kelimesiyle etimolojik bir bağlantısı vardır. Elimizdeki belgelere tekabül eden çin satış mukavelesi belgelerinde Niida'nın *kan lin* diye translitere ettiği ve «müdahale etmek, çok görmek»⁴⁸ diye manalandırdığı bir sinonim görülmektedir⁴⁹. *çam* kelimesini *çem* olarak okuyup çince *chien*'den türemiş olarak kabul edersek kelimenin manası açıklığa kavuşmuş olur. İleride bu konuyu ele almak istiyorum.

46 Caferoğlu, aynı, 1934, s. 33. Hukuki İstılahlar XXXI. *çarım* hiç bir zaman tek başına kullanılmaz, daima *çam* ile birlikte bir grup içindedir.

47 Caferoğlu, aynı. Çağdaş şivelerden sadece Tuba ve Lebed şivelerinde *çam* kelimesi bulunur, Radloff bu kelimeyi «Vorwurf» diye açıklar. (RdWb III 1937).

48 N. Niida, «Tô sô hōritsu bunsho no kenkyū» *The Critical Study en Legal Documents of the Tang and Sung Eras*, Tokyo, 1937, s. 122-123.

49 MDKJ III 6045.

çam çarım kılmanızlar ve diğer ifadelerde görülen *-zunlar* eki üçüncü şahıs çokluk emir ekidir (vGAG. 215). [G] maddesinde «-meyeceklerdir» manasına kullanılan bu ek, satan kişiye akrabalarından veya diğer kimselerden herhangi bir müdahale gelmeyeceğine dair bir teminat ifadesidir. Örneklerin ekseriyetinde görülen bu eki, açıkladığım şekilde tefsir etmek gerekir. Benzeri bir teminat ifadesine ileride temas edeceğim. Emir eki bulunmayan bir ifadeye sadece Ma. DUD 2'de rastlıyoruz: *çam çarım kılmanızlar* «bir tartışma çıkarsalar bile»; fakat bu ibare [G] maddesinden önce yer almakta ve aynı ibare farklı bir ekle [G] maddesinin sonunda tekrarlanmaktadır: *bu kişi-ke çam çarım kılmanızlar*. Kalıplaşmış bir ifadenin tahrif edilmiş şekilleri metinde kargaşalık yaratmaktadır; fakat ifade edilmek istenen nokta aşıkardır.

6.2. Akdin İhlaline Karşı Ceza.

Her ne kadar satan kişi, akrabalarının ve diğer kimselerin muhtemel müdahalesine karşılık teminat gösterse bile akraba ve diğer kimselerin bu teminatı kaale alıp anlaşmazlık çıkartmayacakları garanti değildir. Bu durumda iki tedbir maddesi ile karşılaşlıyoruz. Bunlardan biri akdin ihlali halinde iki tarafı ilgilendiren bir ceza ve tazminat maddesi, diğeri ise taraflar dışında üçüncü bir tarafın para veya benzeri bir ödemeyi üstlenmesine dair bir maddedir.

6.2.1. Akdin İhlal Edilmesi Halinde.

[I] *apam birök, erklig beg işi küçin tutup, çam çarım kılmanızlar* : «Bu arada, nüfuzlu bey ve tarafının kuvvetini kullanarak anlaşmazlık çıkarırlarsa».

apam birök yerine ya *apam* veya *tağı birök* getirilebilir, «buna ilave, bu arada, şimdi» manasına gelen bu ibarelerle söylenmek istenen şey «satan kişi gerçekten teminat verme arzusunu gösterdi, ama...» «nüfuzlu bey ve tarafı» ibaresindeki *iş* «tarafı» kelimesinin, *iş* kökü ve *-i* üçüncü şahıs iyelik ekinden müteşekkil olduğu düşünülebilir fakat «beyin tarafı»ndan meyın kastedildiği yazılı değildir. Bazı belgelerde (USp 13, 16; Ot. Ry 543; Feng. Bin 2; DUD 2) bu ibarenin sonuna merkezî hükümetin mahallî temsilcisinin ünvanı olan *ilçi yatarvaçı* ünvanının eklendiğini görüyoruz; *iş* kelimesi herhalde bir takım hükümet memurlarını kasetmektedir⁵⁰.

50 İsim kökü olarak *iş*, «karı» manasına gelir. Hem Malov (USp s. 207; Ma DUD s. 393; Ma 01 s. 136; Ma Pa s. 382) hem Fêng (Feng s. 123; Feng Bin s.

Yukarıda verilen formülde ikinci ibare *küçin tutup* kuvvetini kullanarak», iki şekilde tefsir edilebilir: «bey ve tarafı kuvvet kullanarak» veya «bey ve tarafının kuvvetini kullanarak». Ma. 01 2'de görülen *beg işi-niñ küçin* «bey ve tarafının kuvvetini» ibaresindeki *beg işi*'ye eklenen *-niñ* eki yukarıda sıralanan tefsirlerden ikincisini desteklemektedir. Kısacası burada, satan kişiden gayri bir kimsenin - hukukî haklarına isnaden - satışa karşı çıkması halinde merkezî veya mahalli hükümet gibi resmî bir makamın yani kuvvetin müdahale ihtimaline işaret edilmektedir. Bu tefsiri kabul edersek «anlaşmazlık çıkarmak» (*çam çarım kıl-*) meselesi gerçekte bir «dava»ya bağlanabilir.

Bazı belgelerde (USp 56, 57, 61, 109, 114; TM 95) «makamların kuvvetini kullanarak» ifadesine yer verilmeden sadece «Bu arada, anlaşmazlık çıkarırlarsa» ifadesi kullanılmaktadır.

«anlaşmazlık çıkarırlarsa» ifadesi için *çam çarım kıl-* ıstılahından başka, şart eki *-sar* ile birlikte *çamla-* fiilinden de istifade edilmiştir. USp 109'da *çam çarım kılğah sakınsar* «anlaşmazlık çıkarmayı tasarlarlarsa» gibi bir ifade de mevcuttur. Bu çeşit ibarelerde *al-* «almak», *yul-* «yoksun bırakmak» kelimeleri de sık sık yer alır; mesela: *çam çarım kılup alayın yulayın tiser* (USp 30) ve *çamlasar yulayın alayın tiser* (USp 16) yani «anlaşmazlık çıkarır ve alıp yoksun bırakmaktan söz ederlerse». *çam çarım kıl-* ıstılahı kullanılmadan da *al-* ve *yul-* kelimeleri kullanılabilir; mesela: *alayın yulayın tiser* (USp 107, 108; Ot. Ry 543), *yulayın alayın tiser* (Ma. DUD 2) vs.. Çeşitli şekillerle ifade edilebilen bu kısımda *çamla-*, *çam çarım kıl-*, *al-* *yul-*, *ti-* «demek» ve *sakın-* «düşünmek» kelimeleri istifade edilen kelimeler arasındadır.

Yukarıda tahlili yapılan ıstılah, metinlerde üçüncü şahıs çokluk eki *-lar* ile geçmektedir; üçüncü şahıs çokluk eki de anlaşmazlık yaratmaması söylenen kişileri söz konusu etmektedir. Buna tek istisna Ot. Ry 1414 [a] örneğidir, bu örnekte *kam* «akraba (larım)»⁵¹ kelimesi bilhassa belirtilmiştir.

112) kelimeyi bu şekilde manalandırmaktadır. Ramstedt kelimeyi teşhis etmeden bütün ibareyi «güç kullanarak» diye tercüme eder (Rams. s. 9). Yukarıda açıkladığım sebepten dolayı kelimeyi Radloff'a uyarak «tarafı» olarak tercüme etmeyi tercih ediyorum. Kadınlara o zamanlarda tanınan sosyal statüyü göz önüne alarak bu kelimenin «karı» tefsirine karşı çıkmaktadır. Krş. A.N. Bernştam, «Uygurskie yuridiceskie dokument», *Problema Istočnikovedenijz*, III, M.-L. 1940.

51 Belki *kam*'dan sonra *kadaşım*'a yer verilmektedir.

6.2.2. Akdin İhlâli Halinde Taraflara Verilecek Ceza: Zarara Karşılık Tazminat.

Akdin ihlâli halinde satın alan kişinin zararını karşılamak üzere satan kişi veya tarafı mesuliyeti yüklenmektedir. Hiç bir suretle satın alan kişi zarar altında kalmamaktadır.

[Ja] *bu <Mal> teñginçe iki <Mal>, <Satın Alan> -ka yaratu birip, yulup alzunlar:* «Bu <...> ile eş (değerde) iki <...>-i hazır edip <...>-a ver, yoksun bırakıp almıyacaklar».

[Jb] *yuluğçı kişi qorluğ bolzun, <Satın Alan> korsuz bolzun:* «Yoksun bırakan zarar görsün! <...> zarar görmesin».

[Ja] ve [Jb] umumiyetle biri birini takip eden maddeler şeklinde bir paragraf oluşturmaktadır. [Jb] maddesinin bazı örneklerde yazılmamış olması veya [Ja] ile [Jb]'nin biri birini takip etmeden belirtilmesi sebebiyle [J] paragrafını iki ayrı maddede ele aldım. İki madde beraberce çift tazminat meselesini ortaya koymaktadır ki bu hususu borç mukavelelerinde de müşahade ediyoruz. Para borcu hariç, borç mukavelelerinde ödenmesi şart koşulan faiz, ödünç alınan mala eşittir, yani genellikle tatbik edilen usule göre borç alınan miktarın iki misli ödeme yapılmaktadır; tayin edilen tarihte ödeme yapılmadığı takdirde «il adetlerine göre (*il yañınça*)» faiz oranı ceza olarak bir misli arttırılmaktadır⁵².

Toprak söz konusu olduğunda tazminat olarak verilecek toprağın eş vasıfta olması gerektiği bu paragrafta belirtilmektedir. Bu husus paragrafın başına «hemen bu kanalda (*bu ok ögen-te*)» ıstılahı ile kaydedilmektedir.

[Ja]'nın sonundaki *yulup alzunlar* ibaresinin biri birine zıt iki tefsiri vardır. Bunlardan birine göre, zorla alınan anlaşmazlık çıkartarlardan üçüncü bir taraf geri alacaktır⁵³; diğer tefsire göre ise yoksun bırakmayı tasarlıyanlar ancak şart konan meblağı verdikten sonra bu işi yapabileceklerdir⁵⁴. Maddenin bu kısmı metinden soyutlanarak ele alı-

52 Krg. Herrfahrdt, aynı, 1934, s. 96, M. Mori, «A Study on Uygur Documents of Loans for Consumption», *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 20, Tokyo, s. 131, 132.

53 USp 30 belgesiyle ilgili olarak Radloff ilk önce bu ıstılahı tam bir tercüme vermemiş, sadece «satın alana iade etmek (zurückgeben)» diye açıklamıştır. Fakat daha sonra yukarıdaki tefsiri kabul etmiştir.

54 M. Mori, «Uiguru-bun baibai monco ni okeru baibai tanpo mongon» (The Clause of warrant in the Uighur documents of sale and purchase), *Toyo Gakuho*, XLIV, 2, 1961, s. 6-8, 12 ve 13.

nırsa ikinci tefsir, anlaşılması daha kolay bir tefsirdir, böylece mukavele ihilalî bir şartı ön görmektedir.

Fakat maddenin metindeki mevcudiyet sebebi düşünülürse, bunun mukaveleyi iptal edici bir şart olamayacağı görülür; *birip yuhup alzunlar* yerine *birip alzunlar yulzunlar* (Rams. III), *birip alzunlar* (Ot. Ry 1414 a) veya sadece *birzin* (BM. Or 1814: 106) gibi ibareler de kullanılmıştır. Bildiğim kadarıyla dokuz örnekte *birip sözleri yorumazun* «ver ve sözleri sayılmasın» ibaresi geçmektedir. İncelenen örneklerdeki bu ifade farklarını tesadüfî farklar olarak kabul edebiliriz. Özet olarak bu ıstılah ile anlaşmazlık çıkarmanın tazminat borcunu yüklenmesi yani anlaşmazlığın geerktireceği ceza belirlenmektedir⁵⁵. Ahdin ihlali halinde verilecek ceza veya ödenecek tazminatın, borç mukavelelerinde de çift tazminat olması bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

yuhugçı kişi «yoksun bırakılan kişi» ibaresi bazen *yul-* kökünden türetilen nominal *yuhug* yerine gelecek zamana atıfla *yuldaçı* şekliyle görülmektedir. Pek çok örnekte de bu ibarenin yerine *çamlaguçı* ve *çamlaguçı kişi* «anlaşmazlık yaratacak olan kişi» ibaresinin kullanıldığı müşahade edilmektedir. Netice olarak, *yul-* da metnin bu kısmında «anlaşmazlık yaratmak» manasına kullanılmış olmalıdır (krş. 6.2.1.). Diğer taraftan bir örnekte (Ot Ry 1414 a) bu ibareler yerine «benim büyük ve küçük kardeşlerim ve akrabalarım (<...> *men* <Satan> *-niüñ inim içim kam ka-daşam*)» ibaresi kullanılmaktadır. Hülasa, anlaşmazlık çıkması halinde anlaşmazlığı umumiyetle satan kişinin akrabalarının çıkaracağı düşünülmemekte ve anlaşmazlık çıktığı takdirde satın alan kişinin hiç bir suretle zarar görmemesi için anlaşmazlığı satan kişi veya akrabalarının çözümlenmesi beklenmektedir. Böylece, anlaşmazlığı halletme, tazminatı ödeme, resmî makamların müdahalesine meyal vermeme mesuliyeti satan kişi ve tarafına ait bulunmaktadır. Satan kişinin adının başına umumiyetle «bu yazı ile (*bu bitig tuta*)» ıstılahı eklenmektedir.

6.2.3. Resmî Ceza.

Yukarıda açıklanan ve iki tarafı ilgilendiren tazminat meselesi yerine sadece bir iki satış mukavelesi belgesinde çok değişik mahiyette bir husus yer almaktadır. Bu husus ile [J] maddesi arasındaki fark sadece bir ıstılah meselesi olmayıp bir tertip farkıdır. Bu husus [I] maddesini takip etmektedir.

⁵⁵ Mori bu mesele hakkındaki tereddüdünü ifade eder. Krş. aynı, s. 20 ve 22, notlar 24, 54 ve 55.

[K] *uluğ süü-ke bir altun yastuk, başıp il begler-iñge eder-ke y(arag) u at birip, sözleri yorımazun: «Büyük orduya bir yastuk altın ve il beylerine bir binek atı ver ve karşı gelmeleri sayılmasın!»⁵⁶ (Feng 1).*

Bildiğim kadarıyla satış mukavelelerinde sadece bir tek yerde bu tarz bir maddeye rastlanmaktadır; diğer mukavele çeşitlerinde benzeri maddeler vardır: mesela, bir vasiyetnamede (USp 78), bir evlilik hissesi mukavelesinde (USp 115), bir münakaşanın çözümlenmesiyle ilgili bir belgede (USp 116), bir çocuk evlat edinme belgesinde (Ma. 01 2), bir kölenin serbest bırakılmasıyla ilgili bir belgede (Rams II), satın alan kişinin bir köleye verdiği garanti belgesinde (Feng. Bin 3), vs.. İkisi hariç diğerleri *uluğ süü* ibaresi ile başlamaktadır; istisnalardan birinde ibare hiç geçmemekte (Rams II), diğerlerinde ise *Ögödey süü* ibaresi kullanılmaktadır (Ma. 01 2). Maddenin bundan sonraki kısmı çeşitli şekillerde ifade edilmektedir; müşterek hususlar şu noktalarda birleşmektedir: il beyi gibi bir hükümet memuruna para (*altun* «altın» veya *kümüş* «gümüş»), at (*at*) veya inek (*ud*) verilmesi şart koşulmaktadır. Maddenin son ibaresi olarak ise «karşı gelmeleri sayılmasın» yerine umumiyetle *ağır kın-ka tegzin* «ağır suça girecektir» ibaresi görülmektedir. Kısacası, resmî hüviyetle üçüncü bir tarafa - yani karşı tarafa değil - yukarıda açıklandığı şekilde bir ceza ödenecektir.

Bu maddenin tarihî açıdan önemine başka bir vesile ile temas etmek istiyorum.

6.2.4. Hususî Haller.

Bir iki satış mukavelesi belgesinde garanti ve ceza maddesi önceki formüllerden çok farklı bir formülle yazılmaktadır.

⁵⁶ Feng Chia-shêng *at*'daki karakterleri *hon* «koyun» olarak texhis eder. Söz konusu karakterlerin girift olduğuna şüphe yoktur fakat metnin fotoğrafındaki *k*, *g*, *h* karakterlerinin yazılış tarzını karşılaştırsak buradaki karakterin *a* olması gerektiği görüşü hakim olur. Ayrıca, bazı diğer belgelerin (Rams II, : Ma. 01 2, : USp 78) bu bölümünde *at* «at» kelimesi benzeri bir ibarede kullanılmaktadır halbuki *hon* «koyun» kelimesine hiç rastlanmamaktadır. TM 95'in ışığında *eder-ke yarağ* ibaresi sarıhtır, *yarağ*, yani *yara-ğ-u*, *yarağlığ* (vGAG 352, «passend, güntig») ile eş manadadır, *eder* kelimesi üzerine Fêng bir açıklama yapmamakla beraber metnin tercümesinde kelimeyi «mahallî memur» olarak tercüme etmektedir. BrMk s. 18'de *eder* kelimesi «eyer» olarak açıklanmış, HIIY'de *ider*'e «an» karşılığı verilmiştir. Böylece, ibare bütünüyle «eyere müsait» yani «binek atı» manasını vermektedir. Bu vesile ile Ma. 01 2'de Malov'un *edik(?) j(?)sar at* diye translitere ettiği ibarenin de buradaki ibarenin aynısı olduğunu belirtebiliriz.

[La] *bu karabaş yulayın tiser, kim-tin kayu-tın çam çarım kelser, men <Satan> bilürmen, <Satın Alan> bilmezmen:* «Birisi anlaşmazlık çıkarmaya gelir ve bu köleyi yoksun bırakmaktan söz ederse, mesuliyeti ben <...> üzerime alacağım, <...> değil.» (USp 110).

Burada *bil-* «bilmek» kelimesi «mesuliyeti üzerine almak» olarak tercüme edilmiştir; bu kelime borç mukavelelerinde umumiyetle bu manaya kullanılmıştır⁵⁷. Yukarıda verilen metnin alındığı belgede [H], [I] ve [Jab] maddeleri de bulunmaktadır. Bu metne benzer bir metne USp 56'da rastlıyoruz :

[Lb] *bu küñg-nwñg çamı çarımı etser, yalğamı bolsar, men <Satan> bilürmen <Satın Alan> bilmez:* «Bu kadın köle hakkında anlaşmazlık çıkarırlar ve namussuzca davranırlarsa, ben <...> mesuliyeti üzerime alacağım, <...> değil».

Bu belgede [H], [I], ve [Jab] maddelerinden hiç biri bulunmamaktadır.

Çin Ortaçağ satış mukaveleleri belgelerinde buna benzer metinlerle karşılaşmaktayız. Mesela, yine Turfan'da bulunan ve K'ai-yüan döneminin yirmi dokuzuncu yılı (M.S. 741) tarihini taşıyan sığır satışı mukavelesinde «Bundan sonra, (bu) sığırlarla ilgili olarak bir anlaşmazlık çıkar veya namussuzca bir davranış vuku bulursa, bununla satan kişi ilgilenecek, bunun satın alan kişi ile hiç bir suretle ilgisi olmayacaktır.» gibi bir madde bulunmaktadır⁵⁸.

Niida'ya göre Sung ve Yüan dönemlerine ait belgelerde de benzeri maddeler bulunmakta⁵⁹, ve böylece üçüncü bir tarafın veya satan kişinin akrabalarının satılan malda hak iddia etmeleri ve anlaşmazlık çıkarmaları önlenmektedir. Bu belgelere tekabül eden Uygur belgelerinde de aynı düşünce söz konusu olabilir. USp 56 ve USp 110'a tekabül eden Çin belgelerini karşılaştırmış olan Mori, bu maddelerin muhtevastındaki benzerliklere dikkati çekmiştir⁶⁰. Bence önemli olan husus Uygur ve Çin belgelerindeki ortak muhtevadan öte - Uygurlara has bir madde olan [H] maddesi hariç - mevzu bahis olan diğer maddelerin çinceden alınmış olmasıdır.

57 Toprak ödünç alma mukavelelerinde ödenecek faiz ile ilgili hususiyetler yerine umumiyetle hasat ve vergiye taalluk eden hususiyetler belirtilir ve satan ile satın alandan hangisinin vergiyi deruhde edeceği kaydedilir.

58 Niida, aynı, 1937, s. 155-156.

59 Niida, aynı, s. 107, 109, 124, 157.

60 Mori, aynı, (*Toyo Gakuho*).

USp 110'da [L] maddesinin yanı sıra alışla gelmiş maddeler de yer almaktadır, USp 56'da ise sadece [L] maddesi ile yetinilmiştir. Her halikarda, satış mukavelelerinde [H] ve [G] maddelerine muhakkak yer verilmekte, tipik olmayan bir Uygur ıstılahı kullanarak satın alanın haklarını temin eden bir kayıt mukaveleye işlenmektedir. USp 61'de yine istisnai bir formül görülmektedir :

[Lc] *bu qarabaş kim çam kılsar, biz* <Satan kişinin üç akrabasının ismi> *birle birürbiz*: «Bu köle hakkında anlaşmazlık çıkaran olursa, biz <...> hepimiz vereceğiz»⁶¹.

Bu belgede sadece [H], [I] ve [Ja] maddeleri bulunmakta, [Jb] maddesi geçmemektedir. [Lc] maddesi, şahitlerin, yazarın ve diğerlerinin isimlerinden sonra ve damganın altında yer almaktadır.

Metin eksik olduğu için belgenin mevzuunu anlayamıyorum fakat her halikarda, [Lç] maddesi, umumiyetle [Ja] maddesinde belirtilen ve anlaşmazlık çıkması halinde ödenecek tazminat kaydının tekrarıdır. Bu madde bize Çin mukavele belgelerinde müşahade edilen ve satan kişi karıları veya umumiyetle oğullarının kefalet mesuliyetini yüklediklerini belirten bir maddeyi hatırlatmaktadır⁶². Burada, Uygurlara has bir kavram olan çift tazminat hususu görülmektedir. Mukavelede adı geçen şahıslardan *Liu-tai-pu*, oğlu *Kui-çu*, satılan köle *Puking* ve diğer şahısların isimleri de -görünüğe bakılırsa-çince isimlerdir⁶³. Bu delillere dayanarak [Lc] maddesinin Çin mukavele belgelerinin tesiri altında tertip edildiğini söyleyebiliriz.

Hülasa, bu istisnai formüller ya çince mukavelelerden model alınmış veya yine çince tesiri altında yazılmıştır. [La, b] sadece ıstılah açısından çince modele uygun olarak kaleme alınmış, [Lc] ise Çin mukavele tertibini açıkça tatbik etmiştir.

7. Ek (Şahit, İmza ve Yazan)

Buraya kadar olan bölümde mukavelenin asıl metin kısmı ele alınmıştır. Asıl metnin sonunda yer alan şahitler listesi, imza ve yazan kişi-

61 Mori, *birürbiz*'i *bilürbiz* olarak tefsir ederken USp 56 ve USp 110 belgeleri ile karşılaştırır. Orijinal nüshada bunun *bir-* olduğu aşıkardır, Radloff da bunu «übergeben» diye açıklar. Mori, aynı, 1961 (*Toyo Gakuho*), s. 3.

62 Niida, aynı, 1937, s. 140-141, 184, 185.

63 Bu isimlerin çince isimler olabileceği görüşünü Profesör A. von Gabain lutfetmiştir.

nin adı mukavelenin metnini tamamlamaktadır. Bu son kısım belgenin geçerliliğini temin etmek bakımından belgenin vaz geçilmez bir unsurudur. Bazı durumlarda ilave bilgiler de bu kısma eklenebilir, bu husus aşağıda açıklanacaktır. Bu maddeler sadece satış mukavelelerinde değil her çeşit akitte mevcuttur. Bu maddelerin çeşitli tafsilatını incelemek için diğer tip mukavelelere de müracaat etmek ve araştırmanın kapsamını genişletmek gerekmektedir. Bu sebeple, çok ince ayrıntılar üzerinde durmaktansa esas noktalar ele alınacaktır.

7.1. Şahidin Kaydı.

[M] *tanuq* <İsim>, *tanuq* <İsim>, *tanuq* <İsim> : «Şahit : <...>, şahit: <...>, şahit: <...>.»

Belgelerin çoğunda şahit isimleri *tanuq* «tanık, şahit» falanca şeklinde basit bir tarzda sıralanmaktadır fakat bazı belgelerde bu listenin başına *bu bitig-ke* «bu akde» (Ma. DUD 2; Ot. Ry 543) ibaresi veya *bu söz/sav -de/-da* «bu belgeye» ibaresi eklenmiştir. Satış mukavelesi belgelerinde şahit sayısı umumiyetle üç veya dördtür. İstisnai olarak bir örnekte beş şahit (Feng 1) ve bir başkasında da iki şahit (USp 15) gösterilmiştir fakat umumî itibarıyla bu vesikalardan her ikisi de alışla gelenin dışında bir tertibe sahiptir.

Belgelere bakılırsa şahidin görevi ve mesuliyeti resmen ve alenen tasdikten ibarettir; akdin ihlali halinde satın alan kişiye zarar gelmemesi için satan kişinin tarafına yani satan kişi ve akrabalarına düşen mesuliyetlerin belirtilmiş olmasına rağmen şahidin mesuliyetleri hakkında hiç bir şey söylenmemektedir. Bir borç mukavelesinde iki şahidin (*tanuq*) yanı sıra iki *paosm*'ın adı geçmektedir. *Paosm*, çince «garantör» manasına gelen *pao jên* olmalıdır⁶⁴; *paosm*'dan farklı olan *tanuq*'un çince karşılığı «gören, bilen» manasına gelen *chih chien jen*, *chien jen*'dir⁶⁵. *tanu-* «gör-

64 Radloff bu kelimeyi özel isim olarak ele alır, Malov bunu «varis» olarak tercüme eder (USp s. 290), Le Coq ise tereddüt ile «Bürgen (?)» teklifinde bulunur (A. von Le Coq, «Kurze Einführung in die ügurische Schriftkunde». *Mitteilungen d. Seminars für Orientalische Sprachen*, XXII, Berlin 1919, s. 109. Müller kelimenin moğolcadaki şeklini çince ile karşılaştırmakta (G. J. Ramstedt, «Mongolische Briefe aus Idiqt-Schahri bei Turfan». *Sitzungsberichte der König. Preuss. Akad. d. Wiss. Phil-hist. Kl.* 1909, s. 848), daha sonra konuyu tekrar ele almaktadır (Müller, aynı, 1920, s. 3233). Kelimenin çince den uygurcaya ve daha sonra da moğolcaya geçişini Prof. Cleaves ve Prof. Mori incelemiştir. Kırş. Cleaves, aynı, 1955, s. 39, not 28. Mori, aynı, 1951, s. 145, 146.

65 Kırş. Niida, aynı, 1937, s. 133.

mek, bilmek» artı isim yapma eki -oq'dan (vGAG 127, 149) müteşekkil tanuq kelimesi de aynı manaya gelmektedir. Bugünkü moğolca borç belgelerinde kullanılan ve «gören» manasına gelen gereçi kelimesi de uygurca ve çinceye aynen tekabül etmektedir⁶⁶.

Bazı örneklerle göre, satan kişinin topraklarına komşu olan kişiler *tanuq*'luk yapmaktadır⁶⁷. Komşuların şahadet etmesini beklemekten daha tabii bir şey olamaz, ve herhalde umumiyetle de şahitliği komşuların yaptığını düşünebiliriz.

7.2. İmza.

7.2.1. Satanın İmzası.

Bu maddenin formülü şöyledir :

[Na] *bu tamğa men* <Satan> *-niñ ol*: «bu damga ben <...> -nin dir.»

Bazı örneklerde *tamğa* yerine *nişan* veya *nişan tamğa* kelimeleri kullanılmıştır. Bilinen satış mukavelelerinden altısında *nişan* ve üçünde ise *nişan tamğa* kelimeleri kullanılmıştır. Bu sayıma şahidin *nişan*'ı da katılmıştır. Şahidin *nişan*'ı aşağıda açıklanacaktır.

Birden fazla satan kişi söz konusu ise formül şöyledir: *bu tamğa/nişan/nişan tamğa biz* <Satan Kişiler> (*ikegü*)-*niñ ol*: «bu *tamğa* (veya *nişan* veya *nişan tamğa*) biz ... ikimizindir.» Satan kişiler kalabalıkça bir gurup teşkil ediyorsa formül [Na]'da olduğu gibidir: *bu nişan tamğa biz* <... *başlap onluklar*> *-niñ ol*: «bu *nişan tamğa* biz <... başkanlığındaki on kişi> -nindir» (Ma. Pa 2).

Bilindiği gibi, mühür veya damga manasına gelen *tamğa* kelimesi çok eskiden beri Türkler tarafından kullanılmıştır, hatta bugün bile Altay toplulukları arasında yaygın bir kelimedir⁶⁸. *nişan* kelimesi ise orta farsçadan alınma bir kelimedir, bugün işaret manasına bazı Türkler tarafından kullanılmaktadır⁶⁹. Bu iki kelime belgelerde iki değişik mana ifade

66 Cleaves, aynı 1955, s. 16, s. 43 not 37.

67 USp 107, 108, 109'da satan kişi aynı şahıstır, USp 108'de satılan toprağın doğu komşusu olan Burkan Kuli adında bir şahıs bu üç mukavelede de *tanuq* durumundadır.

68 RdWb III 1003: J.É. Kowalewski, *Dictionnaire Mongol-Russe-Français*, Kasan, 1849, III 1643; Bao-er-hau, *Wei-Han-É-Cidian* (= Burhsu, Uygurca-Çince-Rusça Sözlük), Peipin, 1953, s. 139.

69 Krs. Müller, aynı, 1920, s. 323; Cleaves, aynı, 1955, s. 42 not 34; R. P. Blake and R. N. Frye, «History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc». *Harvard Journal of Asiatic Studies* XII, 3.4, 1949, s. 391 not 72.

etmektedir; bunlardan biri damga, mühür diğeri ise imza (bazen basitleştirilmiş bir stil ile atılan imza) manasıdır. Bu müşahadeye dayanarak F.W.K. Müller *tamğa* kelimesini çince *yin*, *nişan* kelimesini de çince *hua-ya* olarak tercüme etmiştir⁷⁰. Umumu itibariyle Müller'in görüşü doğru olmakla beraber *nişan* kelimesi bazı örneklerde imza manası yerine damga, mühür manasına veya imza ile mühürün bir arada kullanıldığını belirtmek için kullanılmıştır. *tamğa* kelimesi ise sadece damga, mühür manasına kullanılmıştır.

Satış mukavelesi belgelerinde en azından üç mühür bulunmaktadır, bunlardan biri metnin başında, biri ortasında ve biri de metnin sonundadır. Üçten fazla mühür bulunuyorsa, mesela dört mühür varsa dördüncüsü ortaya basılmıştır, beş veya altı mühür varsa her bir köşeye birer mühür ve ortaya da bir veya iki mühür basılmıştır. Mühürlerin bu tarzda basılması, bir mührün bazen birkaç kişiye birden ait olması, bir şahsın değişik belgelerde değişik mühürler kullanması mühürlerin şahsî imzanın yerine geçmediğini, bir çeşit kaşe vazifesi gördüğünü kanıtlamaktadır⁷¹.

7.2.2. Şahit ve Diğer Kimselerin Nişanı.

Umumiyetle satan kişinin *tamğa*'sını belirten ibareden sonra yazıyı yazan kişiyle ilgili bir ibare yer almakta ve belgenin metni de burada sona ermektedir. Bazı örneklerde her bir şahidin ve nadiren diğer kimselerin *nişan*'ı ile ilgili bir kaç satırlık ilave bir ibare de görülmektedir. Bilinen satış mukavelelerinden sekizinde böyle bir ibare mevcuttur; bunlardan beşinde sadece şahitlerin *nişan*'ıyla ilgili bir ibare vardır. Bu ibarenin formülü şöyledir :

[Nb] *bu nişan men tanuk <...> niñ ol* : «bu *nişan* ben tanık <...> -nındır.»

Elbette, *nişan* şahidin değilse bu ibareye de lüzum yoktur. Yazanın kaydından önce gelen metinde satır başı icap ettirecek bir madde yoktur fakat *nişan* ile ilgili madde için satır başı yapılmakta ve her bir şahit için yeni bir satır başlatılmaktadır. Bu tertip şekli Çin belgelerine aynen uyulmaktadır. Bu çeşit bir ilâveden başka üç örnekte *nişan* maddesi yazanın kaydından önce yer almaktadır. Bunlardan bir tanesinde (Ot. Ry 543) [Nb] maddesinden önceki maddeler satır başı yapılmadan yazılmış, di-

70 Müller, aynı, 1920, s. 323, 324.

71 N. Yamada, «Tamuga (insyô) zakko» (On the tamga in the Turkic peoples)» *Oriental Studies presented to Sei Wada*, ..., Tokyo, 1960, s. 1017-1026.

ğer ikisinde (USp 15; Feng 1) ise satır başlarına [M] maddesinden sonra yer verilmiş, her bir şahit için yeni bir satır başı kullanılmıştır. Bundan başka, bazı örneklerde satan kişi ve şahitlerden başka bir şahıs veya şahısların *nişan* maddesi de zikredilmiştir. USp 15'te böyle bir şahıs, Feng 1'de ise beş şahıs vardır. Bu şahıslar herhalde satanın akrabalarıdır fakat elimizde bu hususu teyid edecek bir delil yoktur.

[Nb] maddesinde sadece *nişan* kelimesi kullanılmıştır, [Nb] maddesinin geçtiği belgelerde satan için de *nişan* kelimesi kullanılmıştır, bunun iki istisnası vardır, Ma. Pa 2 ve Ma. DUD 2'de *nişan tamğa* kelimeleri kullanılmıştır.

Bu satırların sonunda bir imza veya basitleştirilmiş bir imza bulunur, bazen buna ilave bir mühür de yer alır fakat Ot. Ry 543 ve diğer bazı örneklerde olduğu gibi ne imza ne de mühürün konulmadığı belgeler de vardır. Bir tek örnekte olduğu gibi bütün şahıslar için bir işaretin konulduğu da vakidir, yani stilize edilmiş de olsa resme benzer bir işaret de bu çeşit belgelerde görülebilir. Bu husus tarihi açıdan ele alınmalıdır fakat böyle bir araştırma konumuz dışındadır⁷².

7.3. Yazan.

İfade ettiğimiz gibi, yazan ile ilgili madde umumiyetle [Nb] maddesinden önce, yazanın kaydı [M] ve satanın damgası [Na] maddesinin bulunduğu paragrafta yer alır. Yukarıda belirttiğimiz üç örnekte sadece, [Nb] maddesinden sonra gelen yazan ile ilgili madde satır başı değildir, [Nb] maddesi satır başıdır. Yazan kişi bir katiptir, aynı zamanda bazı örneklerde satanın kendisidir. Yazanın adı belgelerde vazgeçilmez bir unsurdur; bir tek örnekte, o da herhalde yer darlığı sebebiyle yazanın adı verilmemiştir (Ot. Ry 1414 a). Yazan ile ilgili maddenin formülü şudur:

[O] *men* <Yazan>, <Satan> -*ka inçke ayıtırp bitidim*: «Ben <...>, <...> ile ayrıntılı görüşüp yazdım.»

Yazan, satıcının kendisi ise formül şudur: *men* <Satan> *özüm bitidim* «Ben <...> kendim yazdım.». *bu bitig-ni* «bu akdi» veya *bu* «bu» ibareleri her iki formülün başına getirilebilir; satanın adı her iki formülden de çıkarılmış olabilir. *inçke* «ayrıntılı» kelimesinin yerine *üç kata* «üç kere» kullanılabilir (Ot. Ry 543), bu husus satış mukavelelerinden

⁷² *nişan ve tamğa* konusunda, karşı N. Yamada, «The Private Seal and Mark on the Uigur Documents», D. Sinor, naşir, *Aspects of Altaic Civilization*, 1963, s. 253-259.

başka belgelerde de müşahade edilir⁷³. Bir tek örnekte *bitidim* «yazdım» yerine *bitigil timiş-ke bitidim* «yaz denilmesi üzerinde yazdım» (Ma. Pa 2). Bir başka örnekte de *öz eligin bitiyü tegirtim* «kendi elimle yazıyı bitirdim» denilmektedir (USp 15).

Akdin hazırlanması sırasında katibin soru yönelttiği kişi satan kişidir, satan kişinin adı açıkça belgede belirtilmiştir, satanın adı belirtilmese bile soru yöneltilen kişinin satıcı olduğu şüphe götürmez çünkü imzalı belge vermeye haiz tek şahıs satan kişinin kendisidir. Bu da, satış mukavelesi belgesini satan tarafın deruhte ettiğini gösterir. Bir örnekte satan tarafa atfen *olar* «onlar» (USp 57), diğer bir örnekte ise *bular ike-gü* «bu ikisi» (USp 110) denilmektedir. Birinci örnekte malı satışı çıkaranlar üç kişidir, ikinci örnekte ise bir tek satıcı vardır, bu ibare belki hem satan kişiye hem de alan kişiye atıf yapmaktadır fakat mevzu bahis olan mukavele köle satışıyla ilgili olduğuna göre bu iki şahsın satan ve satılan olduğunu düşünmek daha makuldür.

Katibin durumu hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır; bir örnekte yazan şahıs, malı satanlardan biridir ve nişanı [Nb] maddesinde belirtilmiştir (USp 15).

8. Ek Beyan. [P]

Ek beyan maddesi, herhangi bir sebepten dolayı asıl metne eklenen ve kalıplaşmış şekiller ve istilahlar ihtiva eden bir maddedir. Ek beyan ihtiva eden satış mukavelelerinden ikisi de köle satışıyla ilgilidir (USp 61; USp 114); her ikisinde de satış tarihi, satanın ve satılanın adı, vasatı ödeme ve fiat verilmiş ve *tükel altım* «tamamını aldım» istilahından sonra şahit adı, *bu tamga men* <Satan> -*niñ ol* ibaresi ve yazanın adı belirtilmiştir. Yani, ödeme ile ilgili hususlar tekrarlanmış ve tarih, mühür, şahit ve yazan ile ilgili maddeler sıralanmıştır. Bu iki örnekteki tarih, asıl metindeki tarihten bir ila üç gün sonraki bir tarihtir. Satın alanın ödemeyi tehir etmesi sebebiyle bir ek beyana ihtiyaç duyulduğu düşünülebilir. Her iki örnekte de yazan, asıl metindeki yazan ile aynı şahıstır. USp 114'te bir şahit, USp 61'de iki şahit vardır, bu şahitlerin adı asıl metindeki şahitler arasında da yer almaktadır. Bu iki mukavelelerin fotoğrafları henüz okuyucuya sunulmadığından mühürler hakkında bir söz söyle-

73. USp 3 ve USp 14 borç mukavelelerinde *üç kıta* ve *üç kıta inçke* ibareleri geçer. USp 12'de *sözünçe* «...sözüne göre» gibi bir ibare, USp 34'te ise *aytıp özüm* ibaresi yer almaktadır, bu son örnek iki kişiden birinin diğerine soru sorup cevapları kaydetmesi üzerine düzenlenmiş bir borç mukavelesidir.

mek mümkün değildir. Fotoğrafı okuyucuya sunulmuş bulunan bir hizmet mukavelesinde (USp 51) bir ek beyan maddesi vardır, asıl metindeki mühür ile ek beyan maddesinin sonundaki mühür aynı mühürdür.

Bildiğim kadarıyla yukarıda saydığım örneklerden başka satış mukavelesi belgesi kategorisine girmeyen üç örnek daha vardır. Bir isdihdam mukavelesi belgesi olan USp 14 ve bir borç belgesi olan USp 34'teki ek beyanlar yukarıda açıkladığım ek beyan maddesi ile ilgisi olmayan ek hususları ihtiva eder. Bir evlat edinme belgesi olan Ma. 01 1'de ise ek husus bir tekrardır. Belirli bir kalıp ile ifade edilen ek beyan maddesi, ödemenin gecikmesi gibi önemli bir hususu belirtmek için yazılmıştır, ek beyan maddesi asıl metnin bir maddesi olarak telakki edilmelidir.

Netice :

Satış mukavelesi belgelerindeki maddeleri sırasıyla inceledik. Bu yazının başında da belirtildiği gibi belgelerde geçen ıstılahlar ve terimlerde ayrıntı bakımından farklar vardır. Bilinen on yedi belgeyi tahlile tabi tutmak suretiyle bu belgelerdeki umumi ve müşterek hususlar, muhtevanın maddelere ayrılış şekli ve ıstılahlar tesbit edilmiş oldu. Bu ıstılahlarla birlikte diğer bazı ıstılahlar da incelendi ve umumi manaları açıklandı.

Daha önce de bir kaç yerde belirttiğim gibi satış mukavelesi belgesi, satan tarafın deruhde ettiği bir belgedir. Metnin başında tarih yer alır, satış sebebini açıklayan [B] maddesi ile satın alanın haklarını açıklayan [G] maddesi bütün belgelerde belirli ıstılahlarla kaleme alınmıştır. Satırların tertibinde de belirli bir şekil vardır; şahidin kaydı, satanın mühürüyle ilgili madde ve yazanın kaydı umumiyetle satır başı yapılmadan peş peşe yazılmıştır, doğru tertip şeklinin de bu şekil olduğunu düşünebiliriz, bk. Tablo 1 ve 2.

Farklı şekillerin mevcudiyeti haliyle bize bu farklılığı yaratan tarihî sebepleri düşündürmekte. Doğrudan doğruya metinlerdeki hususiyetlerden hareket ederek zamanın tarihî ve sosyal ortamı, aynı zamanda hukukî meseleleri hakkında bir takım sorulara yönelmekteyiz. Bu sorulara başka malzemenin yardımıyla yaklaşılmalıdır. Bu belgelerin yazıldığı bölgedeki yabancı tesirler üzerinde önemle durulmalıdır: bölgenin doğusunda Sung, Yüan, Liao ve Chin gibi hanedanlıklar, batısında ise Karahanlılarla başlamak üzere İslamî devletler hüküm sürmüştür. Bu belgeleri incelerken bu tarihî ortamı hatırdan çıkarmamak gerekir. Bu tarihî ortam içinde en etkin tesirler Çin'den gelmiştir. Elimizdeki malzeme ile ay-

nı tarihlerde kaleme alınmış olmasına rağmen İslamî usule uygun tarzda tertiplenmiş olan Yarkent mukavele belgeleri⁷⁴ bizimkilerden çok farklıdır, buna karşılık Çin belgeleri ile bizimkiler arasında pek çok müsterek husus vardır: bazı terimler aynı etimolojiye sahiptir, hatta istilahlarda arasında bile benzerlikler vardır.

Bu yazıda işaret ettiğim bazı problemler, bilhassa Çin belgeleriyle bizim belgelerin münasebeti tarih ışığında açıklığa kavuşabilir ve açıklığa kavuşturulmalıdır; ancak, böyle bir araştırma bu çalışmanın hudutlarını aşmaktadır. Bu konuyu ileride ele almak niyetim vardır.

Kısaltmalar ve Bibliografik Notlar :

A. Kaynaklar :

1. USp : W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*. Leningrad, 1928. Bu eserin diğer bütün neşirlerden daha fazla belge ihtiva ettiğini belirtmeye gerek yoktur. Çeşitli belgelerden oluşan eserin ihtiva ettiği 128 belgeden 104'ü hukukî belgedir. Malov hemen hemen bütün belgeleri açıklamakta ve düzeltmelerini göstermektedir. Eserin sözlüğü de mevcuttur. Sadece üç belgenin faksimilesi verilmiştir. D. Klementz ve A. Grünwedel'in aşağıda belirtilen kitaplarında Radloff bu belgelerden bazılarını önemli açıklamalarla birlikte tanıtmış olmakla beraber belgelerin okunması için USp'ye müracaat gerekmektedir. USp'deki dört belgeyi (USp 2, 7, 13, 16) fotoğraf olarak Le Coq aşağıda belirtilen kitabında neşretmiştir. USp'nin 19. sayfasında verilen USp 13, 16, ve 61 numaralı belgeler de dahil olmak üzere Alman araştırmacılarının topladığı belgelerin çoğunun orijinallerini inceleme fırsatını buldum.

W. Radloff, «Altuigurische Sprachproben aus Turfan» başlıklı yazı, D. Klementz *Nachrichten über die von der Kais. Akad. d. Wiss. zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüste Expedition nach Turfan*. St. Petersburg, 1899, s. 55-83.

W. Radloff, «Uigurische Schriftstücke in Text und Übersetzung» başlıklı yazı, A. Grünwedel, *Bericht über archaologische Arbeiten in Idi-*

74 M. Cl. Huart, «Trois Actes Notaries Arabes de Yarkend», *Journal Asiatique*, 1914, s. 607-627.

- kutschahri und Umgebung im Winter 1902-1903.* Abhand. d. Kais. Bayern Akad. d. Wiss., kl. 1, XXIV, 1. Mnnih, 1906, s. 1-196.
- A. von Le Coq, «Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan». *Turan*, 1918, 8 szem. Budapeste, s. 449-460.
2. Rams: G. J. Ramstedt, «Four Uigurian Documents» başlıklı yazı C.G. Mannerheim, *Across Asia from West to East 1906-1908.* Socit Finno-ougrienne, VIII Travaux ethnographiques, Helsinki, 1940. vol. II. Bu yazıda Ramstedt'in gzdg drt belge fotoğraflarıyla birlikte verilmiştir.
 3. Ma. DUD.: S.E. Malov, *Dva uygurskih dokumenta.* İz rabot Vostoĝnogo fakl'teta Sredne-Aziatskogo Gosud. Universiteta, Tařkent, 1927, s. 387-394. Bu yazıda Malov'un gzdg bir borç ve bir satış mukavelesi belgesi fotoğraflarıyla birlikte verilmiştir.
 4. Ma. O1.: S.E. Malov, «Uygurskie rukopisnie dokumenti ekspeditsiy S.F. Oldenburga». *Zapiski Institutu Vostokovedeniya AN SSSR*, c. 1, Leningrad, 1932, s. 129-149. Bu yazıda ele alınan beş belgeden biri hizmet ikisi ise evlat edinme mukavelesi belgesidir, bu belgeler arasında satış mukavelesi belgesi yoktur. Hepsinin fotoğrafı verilmiştir.
 5. Ma. Pa.: S.E. Malov, *Pamyatniki drevneyirksskoy pismennosti, Teksti i issledovaniya.* Moskova-Leningrad 1951, Dokumenti uygurov, Pamyatniki uygurskogo pisma, Yuridıçeskie. s. 200-218'de sekiz belgenin gzm vardır. İlk iki belge hariç diğەرleri USp 7, 13, 16, 19, 27 ve 28 ile eştir. Kitabın sonunda Eski Trk diyalektleri szlg vardır (s. 353-444)
 6. Feng: Fng Chia-shng, «*Yan-tai wei-wu-rh-wn ch'i-yieh rchung*» Bir satış mukavelesi olan 1 no:lu belge mkemmel muhafaza edilmiştir. 2 no:lu belgenin sadece ikinci yarısı bulunduğundan muhtevası anlaşılamamaktadır. Her iki belgenin fotoğrafı bu yazımızda verilmiştir. 1 no:lu belgenin fotoğrafı ayrıca aşağıda adı verilen kitapta mevcuttur.
- Huang Wen-pi, «*T'u-lu-fan k'ao-ku-chi* No.3, Pei-ping, 1954. Tablo No. 104.
7. Feng. Bin: E. Tienishiev ve C. Fng, «*Huei-hu wn Pin-T'ung (Shan Pin) mai-shn ch'i san-chung fu k'ung-su chu-in shu* (Tree Ancient Uighur Documents of the Sale of Pin tung (Shan Pin) together with a Bill of Complaint against His Master)», No. 20, Pei-ping, 1958, s.

109-120. (Rusça neşri : Fen Tszya-sen - E. Tenişev, «Tri novih uygurskih dokumenta iz Turfana», *Problema Vostokovedeniya*, 1960/3, s. 141-149. Bu yazıda dört belge incelenmiştir. Bunlardan üçü birinin devamıdır, Bintun adında bir kölenin satışıyla ilgilidir. Dördüncü belge de aynı köleyi ilgilendirmektedir ve Ma. Pa. 1 ile eşitir. Dört belgenin de fotoğrafı verilmiştir. Aynı köle ile ilgili olduğu düşünülen bir başka belge için şu yazıya müracaat edin : F. Feng «*Hui-hu-wên ch'yi-yüeh* 109-120.

8. Ot. Ry: Otani araştırma heyeti tarafından bulunan ve şimdi Ryûkoku Üniversite Kütüphanesine ait olan belgeler. Bu belgeler şu yayınlarla duyurulmuştur:

M. Kagawa, naşir, *Sai-iki Kôko-zufu*, 2 cilt, Tokyo, 1915, No. 8, 2. ciltte.

T. Haneda, «Uiguru-bun joshi unwahshi bunsho (Contrat en langue ouigoure enregistrent la vente d'une fille)» *Toyo Gakuho* VI, 2, Tokyo, 1916, s. 272-276.

(Recueil des Euvres Posthumes de Toru Haneda) II. Kyoto, 1958. s. 44-48, tablo 1.

M. Mori, «Uiguru-bun budôen uriwatashi bunsho (A Contract Note about a Vineyard in Uyghur Language)». *Toyo Gakuho*, XLII, 4. Tokyo, 1960, s. 22-50.

Aslı kaybolan belge yakın zamanda bulunmuştur. Fotoğrafı bu yazıda (Tablo 4) yayınlanmıştır.

B. Diğer Kaynaklar :

1. Br Mk: C. Brockelmann, *Mitteltürkischen Wortschatz nach Mahmûd al-Kâşgarî's Divân Lugât at-Türk* Bibliotheca Orientalis Hungarica I. Leipzig, 1928.
2. HIIY: Universitats Bibliothek Tübingen. Depot d. ehem Preuss. Staats-B, *Hirth Ms.* 1. cilt. 5 Uigurisch.
3. MDKJ: (T. Morohashi). *Dai Kan-wa Jiten.* 13 cilt, Tokyo. 1955-1960.
4. RdWb: W. Radloff, *Versuche eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, mit einem Vorwort von Omelian Pritsak.* 4 cilt, The Hague, 1960.

5. vGAG: A. von Gabain, *Altürkische Grammatik, mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*. 2 verbesserte Aufgabe. Leipzig, 1950.

— Rahmetli Profesör Reşit Ahmeti Arat'ın muazzam çalışması «Eski Türk Hukuk Vesikaları», *Jour. de la Société Finno-ougrienne*, Nr. 65, Helsinki 1964, s. 11-77'de yayınlanmıştır. Ben de aynı yıl Japonca olarak «The Forms of the Uigur Documents of Loan Contracts (Uygur Borç Mukavelesi Belgelerinde Tertip)» başlıklı bir yazıyı *Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University*, XI, Osaka, 1965'te yayınladım. Bu yazı basıma Nisan 1964'te verildiği için Arat'ın eserinden istifade edemedim.

10 Kasım 1965 - N.Y.) -

Handwritten vertical text on the left margin, possibly a page or section identifier.

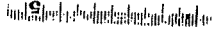
1414

Main body of handwritten text, likely a personal letter or journal entry, written in a cursive script.

26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

27 34 10 15 20 25

No. 1108

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

